

Krijn van der Heijden

filosofische roman

EINDIGHEID

filosofische roman

Krijn van der Heijden

*Eens moet ik sterven: moet het nu direct al?
Dan sterf ik nu meteen. Moet het straks
pas? Dan eet ik nog even een hapje. Het is
nu immers etenstijd. Ik sterf dan wel na het
eten.*

Epicurus (341 - 270 v.Chr.)

Eindigheid

Het meer lag er egaal en rimpelloos bij, glanzend als de ijsvloer van een olympisch schaatsstadion. De ondergaande zon schilderde er een weerspiegeling van omliggende heuvels op, in heldere kleuren groen, rood, azuur en lila, die het water een ouderwetse technicolor uitstraling gaven. Geen kano, roeiboot of toeristenboot doorsneed op dit uur van de avond het oppervlak van wat zich in de diepte afspeelde. Of wat zich wellicht spoedig zou gaan afspeelen. Zelfs de watervogels leken uit respect voor de kleurrijke schoonheid hun landing op het water even uit te stellen. Even maar, want na enkele ogenblikken, seconden misschien, dreef er een wolk voor de zon en was het idyllische schouwspel beëindigd. Het einde van de schoonheid, de schoonheid van het einde. Alsof het nooit had bestaan. Aan alles komt een einde alsof het nooit heeft bestaan.

Voeten bewogen langzaam over het zandstrandje waar de sporen van de dagjesmensen nog zichtbaar waren. Aarzelend, alsof ze niet goed wisten hoe ze moesten samenwerken om vooruit te komen. Twee schreden naar voren, een schrede naar achteren, een stap opzij. Hoe worden voeten aangestuurd? Elektrische impulsen razen met een snelheid van zo'n honderd meter per seconde door de motorische zenuwbanen om de voeten te laten doen wat de hersenen willen. En de voeten gehoorzamen. Maar het zijn niet alleen motorische impulsen die bepalen of de voeten het water zullen naderen. Meer nog wordt het bewegen van de voeten bepaald door processen in de frontale hersenkwab waar besluiten worden genomen. En degene wier voeten nu enigszins wegzakten in het zand verkeerde wat dat betreft in een dilemma. De onderscheiden delen van het brein voerden een strijd, die tot nu toe onbeslist was gebleven. Even dreef de kortstondige schoonheid van het meer, zo onverwacht kleurrijk, de voeten weg van het water, maar met het uitdoven van het zonlicht verschoof het inzicht weer naar het water toe. Weldra kleurde het water loodgrijs en zwart, de duisternis zou snel zijn intrede doen.

Heb ik alles goed overwogen? De ratio vond van wel. Is dit de juiste beslissing? De emotie en de intuïtie zijn nog steeds met elkaar in discussie. En intussen staan de voeten stil. De strijd is nog onbepaald.

Het brein staat in een patstelling. En vanuit de hersencellen waarin het besef van schoonheid is gevestigd welt de herinnering op aan een lied van Franz Schubert, *Der Tod und das Mädchen*.

Het meisje zegt:

Ga aan mij voorbij, oh, ga aan mij voorbij!

Ga, wilde bottenman!

Ik ben nog jong, ga lieverd!

En raak me niet aan.

Waarop de Dood spreekt:

Geef je hand, jij mooi en teder schepsel!

Ik ben een vriend, en kom niet om te straffen:

Heb vertrouwen! Ik ben niet wild,

Zacht zal je in mijn armen slapen.

1. Dood is nog ver weg

God moet zich hier volmaakt gelukkig hebben gevoeld, denkt Lydia terwijl ze zich uitrekt op haar ligbed. Het is half juni. De stralen van de brandende Zuid-Franse zon worden getemperd door de bomen die om de camper staan. Geurende bougainvillestruiken bloeien om haar heen. Het is goed toeven op camping *La Vieille Ferme* in de buurt van Antibes. Als god in Frankrijk, zeker. Er heerst een weldadige rust. Brandhaarden en oorlogen in de wereld zijn ver weg. Het loopt tegen de veertig graden, de meeste caravans en campers langs het pad zijn verlaten. De toeristen zijn op het strand, waar je je nu waarschijnlijk nauwelijks kunt roeren, terwijl de Fransen zelf *sieste* houden. Ze sluit haar ogen en laat de afgelopen week in gedachten voorbijgaan. Het afscheid van Johan als wiskundeleraar aan de Warnsveldse scholengemeenschap was een bescheiden feestje aan het einde van het schooljaar. Met een stel collega's dronken hij en Lydia een glas. Johan kan op zijn drieënzestigste met pensioen dankzij een royale erfenis die hij meer dan tien jaar geleden van zijn overleden vader ontving. Zijn moeder leeft al langer niet meer. Eerlijk gezegd was hij wel aan pensionering toe, want hij kan de jongeren van de eenentwintigste eeuw nauwelijks meer volgen. Hun ongeduld, hun grote ego's en korte lontjes, hun in zijn ogen absurde zes-min mentaliteit, hun bijna onverstaaanbare straattaal, zinnen die ze met de snelheid van het licht uitspreken, hij heeft soms geen idee waar ze het over hebben. En dus weet hij ook niet goed meer hoe hij hen moet benaderen en hun zijn vak moet bijbrengen. Maar nu lonkt voor hem de vrijheid, al vermoedt Lydia dat haar man zich binnen de kortste keren zal vervelen. Waarschijnlijk gaat hij, workaholic die hij is, snel weer met zijn vak aan de gang. Want zijn gehechtheid aan de wiskunde is nog lang niet bekoeld. Eerlijk gezegd ziet ze er tegenop dat Johan vanaf nu hele dagen thuis zal zijn. Zijn hele leven als leraar – misschien afgezien van de laatste jaren – is hij gewend geweest om gehoorzaamd te worden waardoor hij in de loop van de jaren autoritaire trekjes heeft opgedaan. Lydia troost zich met de gedachte dat zijzelf nog een paar jaar zal doorwerken.

De dag na zijn afscheid zijn ze in de camper gestapt met hun fietsen achterop voor een paar weken vakantie in het zuiden. Onderweg hebben ze genoten van het vrijheidsgevoel terwijl ze vanachter de panoramische voorruit van de camper het landschap, de steden en dorpen voorbij zagen trekken. Ze nemen altijd zo weinig mogelijk snelwegen, het verschijnsel file is hun vrijwel vreemd. Drie dagen hebben ze op hun gemak getoerd om uiteindelijk gistermiddag in dit oord te belanden. *La Vieille Ferme*, de oude boerderij. Met een beetje fantasie kun je daar in het receptiegebouw misschien nog iets van herkennen, maar voor de rest is het een gewone camping met vakantiehuysjes tussen de bomen en een apart terrein voor caravans en campers.

Lydia komt overeind en klimt in de camper om een glas ijsthee in te schenken. Johan ligt op bed en doet een dutje. Haar man, de vader van hun zoon en de grootvader van hun twee kleindochters. Dit jaar zijn ze veertig jaar getrouwd. Door de bank genomen hebben ze een goed bestaan. Ze hebben geen geldzorgen en ook over hun nageslacht hoeven zich niet al te veel zorgen te maken. En zolang ze elk hun eigen besognes hebben, lopen ze elkaar niet in de weg.

De deur van de koelkast valt met een klap dicht waarvan Johan wakker wordt.

‘Sorry,’ zegt Lydia, ‘je lag net zo lekker.’

‘Ik sliep niet.’

‘Natuurlijk niet.’

Johan glimlacht.

‘Nou ja, gepensioneerd zijn vind ik vermoeiend, weet je. Van wiskunde krijg ik energie maar van niets doen word je moe.’

‘Hé, we zijn pas zes dagen onderweg! En wees blij dat niets meer hoeft.’

‘Jij hebt makkelijk praten, jouw werk gaat door. Daar lag ik aan te denken. Als we terug zijn wachten jouw cliënten weer op je. Maar ik val stil.’

‘Je sliep dus echt niet?’

‘Nee.’

Lydia probeert er een lichte draai aan te geven. ‘Wil er soms over praten?’ teemt ze. Maar Johan vindt dat niet leuk.

‘Ja, eigenlijk is het wel een probleem. Een dingetje zou onze Annemiek zeggen.’

‘Dat moeten we dan onder ogen zien en er een oplossing voor zoeken. Je verbaast me een beetje, moet ik zeggen. Want je hebt er nog geen woord over gerept, en je weet toch al een jaar dat je met pensioen gaat. We moeten er maar een keer voor gaan zitten.’

‘Ga jij dan de coach uithangen?’

Lydia lacht. ‘Jawel, maar een coach lost jouw probleem niet op. Die helpt je alleen maar zelf met je probleem om te gaan.’

‘Oké, dat zal ik doen. We zullen zien. En nu lust ik wel een glas wijn.’

Lydia zet het pak ijshee weer terug.

‘Dan neem ik er ook maar een.’

Ze gaan naar buiten en installeren zich in de schaduw onder de luifel van de camper.

Inderdaad, Lydia’s werk gaat door als ze terug zijn van vakantie, ondanks haar vijfenzestig jaar gaat ze niet met pensioen. Ze is rouwcoach, ZZP-er. Dat betekent dat ze mensen begeleidt die een verlies hebben geleden. Dat kan het verlies van een dierbare zijn, maar iemand kan ook rouwen om het verlies van een baan of een goede vriendschap of na een echtscheiding. Ze helpt het verlies te verwerken. Haar praktijk geniet een zekere bekendheid en ze heeft voldoende cliënten om er een eigen inkomen mee te verdienen.

Lydia heeft een afwisselende carrière achter zich. Ze is nieuwsgierig van aard en behoorlijk eigengereid. Al vroeg in haar jeugd had ze belangstelling voor ongeveer alles wat haar onder ogen kwam. De Grote Oosthoek was haar passie. Ze zoog de wetenswaardigheden op en sloeg ze op in haar geheugen. Ze was een denker, maar ook een doener. Ze wilde iets met haar kennis doen. En lesgeven leek haar wel wat, het overdragen van haar belangstelling aan anderen. Dus ging ze na de havo naar de pedagogische academie. Vijftien jaar werkte ze als lerares aan een basisschool, waar ze de kinderen net iets meer probeerde bij te brengen dan rekenen en taal. Ze kon boeiend vertellen over de vaderlandse geschiedenis, maar ook over abstracte onderwerpen, zoals kunst en cultuur of zelfs over leven en dood. Toen al was ze hierdoor gefascineerd. Het was kennis waarvan haar leerlingen op dat moment waarschijnlijk het nut niet inzagen, maar waar ze later in hun leven van zouden profiteren. In die periode volgde ze ook een leergang filosofie. Geleidelijk kwam ze tot de ontdekking dat ze beter overweg kan met volwassenen dan met kinderen. Ze volgde een opleiding voor counselor en werkte vervolgens jaren als

psychisch hulpverlener in een psychologische praktijk. Later specialiseerde ze zich als hulpverlener van mensen die een zwaar verlies moeten verwerken en begon ze haar eigen bedrijf. Het is warm en de wijn maakt hen roezig. Ze proberen te lezen, maar vallen regelmatig op hun ligbedden in slaap. Pas in de avond, als het koeler wordt en de camping langzaam weer volstroomt, heeft Lydia de zin om iets te eten te maken.

De volgende ochtend zijn ze door de warmte vroeg wakker. Lydia stelt voor om een picknicktas te vullen en in de natuur een schaduwrijk plekje te zoeken om eens rustig samen over hun toekomst te praten. Johan reageert geprikkeld.

‘Moet dat nou, in de vakantie? Dit vind ik nou een duidelijk voorbeeld van beroepsdeformatie,’ bromt hij. ‘Jij in je rol als hulpverlener, het ontbreekt er nog aan dat je me op een sofa laat liggen.’

‘Doe niet zo gek, zeg, dat is volkomen uit de tijd en ik ben ook geen psychiater. En nu je het zegt, een vakantie is inderdaad een uitgelezen gelegenheid om na te denken over wat je na je pensionering zal gaan doen. Je zou zo een cliënt van me kunnen zijn, Johan. Ook jij hebt een verlies geleden, namelijk je baan, je werkzame leven. Dat is blijkbaar harder aangekomen dan je had kunnen vermoeden.’ Ze kijkt haar man indringend aan.

‘Ik heb anders goed geslapen,’ probeert hij zijn vrouw af te leiden. Maar dat lukt niet.

‘Je bent niet helemaal jezelf,’ vervolgt ze, ‘al sinds je afscheid op school vorige week. Ik vind dat er alle reden is om eens goed met elkaar te praten. En waar kan dat beter dan in de natuur? Daar zitten we middenin.’

Johan geeft zich gewonnen.

Hun camping ligt in een *Parc Naturel*. Ze hoeven niet ver te fietsen om een geschikte plek te vinden en installeren zich op vouwstoeltjes.

Slechts het geruis van de bomen, het tjirpen van duizenden cicaden en het fluiten van de vogels is te horen. In de verte klinkt het geluid van een koekoek en het roffelen van een specht. Lydia tovert vers stokbrood en brie uit de picknicktas tevoorschijn.

Johan kijkt zijn vrouw aan.

‘Het is goed dat we hier schaduw hebben. Ik voel al dat ik niet zo goed tegen de hitte kan. Wie had ook gedacht dat het hier veertig graden zou zijn.’

Hij kauwt op een stuk stokbrood.

‘Oké,’ bekent hij, ‘je hebt waarschijnlijk gelijk. Ik ben bang dat ik na mijn pensioen in een gat val,’ begint hij. ‘Al die vrijetijd, wat moet ik er in ’s hemelsnaam mee doen?’

‘Weet je,’ zegt Lydia, ‘voordat je antwoord kunt geven op die vraag, moet je beginnen met het verlies van je werk te aanvaarden en je te realiseren dat het een beetje zeer doet. Afscheid doet pijn. Je hebt ruim vijfendertig jaar voor de klas gestaan, dat schud je niet in een week van je af. Pas daarna kun je gaan nadenken over: wat nu?’

Johan stelt zich voor zijn doen kwetsbaar op.

‘Weet je, ik mis het ritme van het schoolleven. De lesseizoenen, de examens, elk jaar weer een nieuwe groep kinderen die ik tegenwoordig eerst moet leren rekenen voordat ze aan wiskunde toekomen. En ik mis ook die paar leerlingen die echt talent voor mijn vak hebben, die ik kan motiveren om wiskunde of natuurkunde te gaan studeren.’

‘Dat geregelde leven als schoolfrik is voorbij, Johan. Daar moet je mee leren leven.’

Het woord schoolfrik valt verkeerd.

‘Nou zeg, schoolfrik! Ik verbeeld me dat ik mijn leven heb gewijd aan het voorbereiden van jonge mensen op de rest van hun leven.’

‘Sorry, dat had ik niet moeten zeggen. Hé, wat is dat?’

Aan de overkant komt een hondje tussen de struiken op hen afhuppelen.

‘Kijk nou!’ roept Lydia, ‘Wat een schattig diertje, het is net Rakker uit de Donald Duck.’

Ze scheurt een stukje stokbrood af en steekt het toe. Het hondje schrokt het naar binnen en bedelt om meer. Maar als Lydia hem een nieuw stukje brood aanreikt, blaft hij plotseling en hapt met zijn scherpe tandjes in haar arm. Het brood valt op de grond. Vliegenvlug pakt het dier het brood en huppelt ermee de struiken weer in.

‘Au,’ zegt Lydia. ‘Dat doet pijn.’

‘Laat mij maar even,’ zegt Johan. Hij pakt zijn nog bijna volle waterfles en spoelt de wondjes uit.

‘Het lijken wel piepkleine vampierbeten. Ik zal er jodium en een pleister op doen.’ Uit zijn fietstas haalt hij een eerste hulptrommeltje tevoorschijn. ‘En morgen moet je naar een arts voor een tetanusprik.

Wie weet waar dat beest nog meer in heeft gebeten.’

Lydia is van haar stuk gebracht.

‘Au, dat doet pijn. Wat een rotbeest. En hij zag er zo leuk uit.’ Ze laat zich weer in haar stoeltje zakken.

Johan schenkt voor beiden koffie uit een thermosfles in een bekertje.

‘Maar om terug te komen op waar we het over hadden,’ pakt hij de draad weer op, ‘je hebt inderdaad wel een beetje gelijk. Over dat verlies en zo. Maar een baan verliezen is toch wat anders dan doodgaan, toch? Ik ben tenslotte vrijwillig gestopt.’

‘Toch moet je je eerst goed realiseren dat jouw geregelde schoolleven nu definitief voorbij is,’ houdt Lydia vol. ‘Waarschijnlijk kun je dat pas als de zomervakantie voorbij is en anderen weer aan het werk gaan. Daarna moet je gaan nadenken over: wat nu?’

‘Ik kan altijd nog iets in mijn vak gaan doen. Bijles geven of zo.’

‘Maar natuurlijk. Je bent nog jong, nietwaar?’

‘s Nachts heeft Lydia last van de hondenbeet in haar arm. Al vroeg rijden ze naar het nabijgelegen Antibes om een dokter te raadplegen.

Johan heeft via het internet een praktijk met een open spreekuur gevonden - *cabinet médical sans rendez-vous*. De dokter krijgen ze niet te spreken, maar een assistente geeft haar een tetanusinjectie.

Aansluitend bezoeken ze de haven van Antibes. Ze liggen op het strand en vergapen zich aan de badgasten en de miljoenen kostende jachten die er liggen.

Later die week voelt Lydia zich niet prettig. Ze wrijft over haar buik.

‘Heb ik soms iets verkeerd gegeten?’ vraagt ze zich hardop af.

‘Wat heb je?’

‘Ik voel me niet erg lekker. En mijn buik doet pijn, niet heftig maar een beetje zeurend. Eigenlijk al een paar dagen.’

‘Ben je al een tijdje niet naar de wc geweest?’

‘Hm, nou je het zegt, dat is inderdaad van slag. Maar het kan evengoed van de hitte komen, toch?’

‘Zou kunnen. Laat maar even tot rust komen.’

Lydia’s buik houdt zich de rest van de vakantie gedeisd.

2. Ik ga misschien dood

Als ze twee weken later terugkeren in hun Warnsveldse woning blijkt het ook in Nederland hoogzomer te zijn. De temperatuur is weliswaar tien graden lager dan in Zuid-Frankrijk, maar het loopt toch altijd nog tegen de dertig graden. Ze brengen het weekeinde hoofdzakelijk in hun achtertuin door. Daarna moet Lydia weer aan het werk en blijft Johan thuis. Stiekem is ze een beetje jaloers op haar man die nu de tijd aan zichzelf heeft en misschien van zijn werk een hobby kan gaan maken. Op die bewuste dag in het bos aan het begin van hun vakantie hebben ze nog minstens een uur zitten praten voordat Johan tot het inzicht kwam dat zijn pensionering niet het einde van zijn vak zou betekenen. Hij wil bezig blijven met de wiskunde.

‘Het is toch zonde,’ vond hij uiteindelijk, ‘als al mijn kennis en ervaring zomaar op de storthoop wordt gegooid.’

‘Misschien kun je leuke wiskundecursussen gaan geven voor geïnteresseerden,’ zei Lydia. ‘Over kansberekening of zo, hoe groot de kans is dat iemand de Staatsloterij wint.’

‘Of iets bij een Volksuniversiteit. Zou kunnen.’

‘Of je begint een bijlesbedrijfje, huiswerkbegeleiding. Je zei toch dat je jouw kansloze leerlingen mist? Nou, daar is vast een markt voor. En volgens mij is er ook nog goed geld mee te verdienen.’

Johan moest aan het idee wennen, maar hij zag wel mogelijkheden. Zijn humeur verbeterde tijdens de vakantie aanzienlijk.

Eenmaal thuis stort Lydia zich vol energie op haar werkzaamheden. Al heel vaak is ze in haar werk met de dood geconfronteerd, maar op dit moment ligt er een moeilijke klus op haar te wachten. Tijdens hun vakantie is er een verschrikkelijk verkeersongeluk gebeurd waarbij Herman, een jonge vader, in één keer zijn vrouw en hun enig kind heeft verloren. Op aanraden van een ziekenhuispastor zoekt hij steun bij haar. Lydia ontmoet hem in een kamertje in het ziekenhuis waar hij met een zware hersenschudding en de nodige breuken en fracturen is opgenomen. Herman is er beroerd aan toe, maar niet levensbedreigend. De vrachtauto heeft hun auto aan de rechterzijde vol geraakt. Zijn vrouw en kind waren op slag dood. Hijzelf heeft het er levend afgebracht.

Lydia bezoekt hem in eerste instantie regelmatig. Ze zit dan alleen maar naast hem en valt hem niet lastig met vragen of goede raad. Soms

houdt ze zijn hand vast, maar uit ervaring weet ze dat je daar als hulpverlener mee moet oppassen. Je cliënt mag zich niet aan jou gaan hechten in plaats van met zichzelf bezig te zijn. Uiteindelijk begint Herman aarzelend te praten.

Het is een heftig proces dat ze samen aangaan. Het probleem is niet alleen het verlies zelf, maar ook zijn enorme schuldgevoel. Herman bestuurde de auto en heeft verzuimd voorrang te geven.

Lydia moet oppassen dat ze Hermans rouw niet op zichzelf gaat betrekken. Johan en zij hebben zelf een zoon van ongeveer Hermans leeftijd, Jacob. Hij is getrouwd met Annemiek en ze hebben twee meisjes, Tara van twaalf en Mila van tien. Zo'n leuk gezin. Haar zoon lijkt op zijn vader. Hij is serieus en als accountant bijna altijd aan het werk. Zijn vrouw is bijna het tegengestelde van haar man, vrijdenker, spring-in 't veld en leraar op een basisschool. Hun dochter Tara zoekt het in de sport en hun dochter Mila heeft onmiskenbaar een muzikaal talent. Lydia is trots op hen en ze moet er niet aan denken dat hun zoiets zou overkomen.

'Ze zijn dood, Lydia, dood,' zegt Herman op zeker moment. 'Waar zijn ze nu? Bestaat er zoiets als een hemel? Zijn ze nu engeltjes, of is dat flauwekul?' Zij heeft er geen antwoorden op. Ook zij weet niet wat dood precies is. Hij barst in huilen uit, voor de zoveelste keer.

'En ik heb ze doodgemaakt.'

Lydia's gedachten dwalen onwillekeurig af. Ook zij heeft kennisgemaakt met de dood. Maar ze vermaant zichzelf. Laat je niet afleiden, wees professioneel. Ze is uitgeput als ze na twee uur van Johan afscheid neemt.

Op een middag zit ze in haar eentje in de achtertuin van hun semibungalow in de schaduw van de bomen met een thriller van Loes den Hollander. Johan maakt een wandeling langs de Berkel, het riviertje dat niet ver van hun huis langs het dorp stroomt. Zo nu en dan is hij graag even alleen op pad. Maar ze kan zich niet erg concentreren. Ze is wat rillerig alsof ze een griepje onder de leden heeft. En ze voelt nog steeds haar buik.

Tijdens de avondmaaltijd schuift ze haar bord van zich af en zegt: 'Ik denk dat ik gisteren heb kougevat. Ik ben een beetje misselijk.'

Johan lacht. 'Wiens idee was het ook alweer om een fietstocht te gaan maken?'

‘Oké, mijn idee. Maar ik kon toch niet weten dat we zo’n enorme stortbui op ons hoofd zouden krijgen?’ Ze waren op het verste punt van hun tocht, weg van de bewoonde wereld, toen de hemel openbarstte. Schuilen onder een boom hielp maar even. Bij thuiskomst waren ze doorweekt.

‘Neem straks maar een paar paracetamols en slaap een nacht goed. Dan ben je morgen weer fit.’

Maar Lydia knapt niet op. Ze maakt een afspraak met de huisarts.

‘Waarschijnlijk een virus,’ zegt hij. Daar kan ik niets voor geven, dat moet vanzelf uitwoeden.’

Na een paar dagen is de griep nog niet weg. Lydia houdt buikpijn en ook haar maag speelt nu en dan op. Ze gaat opnieuw naar de huisarts.

‘Tja,’ zegt die, ‘het is blijkbaar een hardnekkig virus. Ik ga je doorverwijzen naar het ziekenhuis om wat extra onderzoek te doen. Span je in de tussentijd niet te veel in.’

‘Nou,’ antwoordt ze, ‘dat laat ik wel uit mijn hoofd. Ik ben heel snel moe en ik heb zelfs afspraken van mijn werk af moeten zeggen.’

Lydia trekt haar fleecvest uit voor het meten van haar bloeddruk.

‘Is het soms corona?’ vraagt ze. Want daaraan denk je in deze tijden als eerste.

‘Dat denk ik niet. Je klachten lijken er wel een beetje op, maar... Hé, wat is dat?’ De arts wijst naar rode plekjes op haar blote onderarm.

‘Dat? O, dat is nog van de vakantie. Ik ben gebeten.’

‘Gebeten? Door wat?’

‘Een hondje, zo’n schattig beest. Het stelde niks voor, hoor. Ik was het alweer vergeten. En we hebben meteen een tetanusinjectie gehaald.’

‘Tetanus?’ zegt de arts, ‘met de klachten die je hebt is er een kans op rabiës. Ik maak rechtstreeks een afspraak voor je bij de internist in het Gelre Ziekenhuis.’

Lydia krijgt met voorrang een consult, want tetanus is dodelijk als je er niet heel snel bij bent.

‘Wat kan ik voor u doen, mevrouw Raadtgever?’ vraagt de internist, een oosters uitzienende man wiens achternaam Han blijkt te zijn. ‘Ik lees hier dat u in het buitenland door een hond bent gebeten.’

‘Ja. Ik voel me beroerd. Griepig, buikpijn, soms heb ik koorts. En de laatste paar dagen heb ik ook last van mijn maag.’

Dokter Han kijkt haar fronsend aan.

‘Hoe lang is dat geleden, die hondenbeet?’

‘Eh, ruim twee weken.’

‘Hm, dan wil ik dat u bloed laat afnemen voor onderzoek. En ik zal ook uw speeksel laten onderzoeken. Daarvoor kunt u zich bij het laboratorium melden. Ik raad u aan om dat nu meteen maar te doen, nu u toch hier bent. Over drie dagen wil ik u weer zien. Maak maar een afspraak met de assistente.’

Terwijl ze de wachtruimte voor het bloedprikken inloopt en een volgnummer uit de automaat trekt, kruipt er een rilling over Lydia’s rug.

Lydia heeft het druk met haar werk, want Herman is niet de enige cliënt. Ze merkt de afgelopen tijd dat ze regelmatig vermoeid uit de sessies komt, wat vreemd is, zo kort na de vakantie. Normaal gesproken krijgt ze er juist energie van als ze merkt dat ze iemand weer een stapje verder heeft kunnen helpen. Misschien heb ik te veel hooi op mijn vork, denkt ze. Je hoort en leest regelmatig dat burn-outs aan de orde van de dag zijn. Word ik slachtoffer van de eenentwintigste eeuwse haast- en stresscultuur? Dat zal mij toch niet overkomen?

Op een ochtend betrapt ze zichzelf erop dat ze weinig zin heeft om aan het werk te gaan. En dat is voor het eerst sinds ze dit werk doet. Misschien komt het ook wel doordat Johan zich ontspant en zichtbaar van zijn vrijheid geniet. Ha, denkt Lydia stiekem, nu nog wel, het is nu nog alsof hij vakantie heeft. Wacht maar tot de zomer voorbij is en de scholen weer beginnen, dan heeft hij mijn hulp nodig. Maar intussen begint ze er stiekem van te dromen om zelf ook met pensioen te gaan. Op een vrijdag, begin juli, zit ze opnieuw te wachten in de gang van interne ziektes.

‘Mevrouw Raadtgever?’ roept een verpleegkundige.

Lydia heeft weinig geslapen. Sinds de gedachte aan hondsdolheid heeft ze geen rust. Na enige aarzeling heeft ze op het internet gezocht, en daar werd ze helemaal beroerd van.

Ze staat op en loopt naar de spreekkamer van dokter Han. Hij zit achter zijn bureau en kijkt op het computerscherm.

‘Ik heb de uitslagen van de onderzoeken,’ zegt hij zonder op te kijken. Dan draait hij zich langzaam op zijn draaistoel in de richting van Lydia en kijkt haar aan. Aan de blik waarmee hij kijkt weet ze dat hij geen goed nieuws te melden heeft.

‘Er is goed nieuws, maar helaas ook slecht nieuws. U hebt geen rabiës. De incubatietijd, dat is de periode tussen de hondenbeet en het moment dat u verschijnselen krijgt, is daarvoor te kort. Er zijn uit het bloedonderzoek ook geen aanwijzingen gekomen voor het rabiësvirus.’
‘Maar?’

‘Maar er zijn in uw bloed wel waardes gevonden die kunnen wijzen op kanker.’ Hij zegt het zonder omhaal. ‘Het spijt me. Maar om een definitieve uitspraak te kunnen doen is er meer onderzoek nodig.’ De internist neemt nog tien minuten de tijd om uitleg te geven en haar vragen te beantwoorden. Maar de conclusie wordt er niet anders door. Grote kans dat ze kanker heeft.

Van het fietstochtje naar huis herinnert Lydia zich niets meer. De woorden van de arts stormen nog door haar hoofd. Op dit moment is er nog geen zekerheid, maar u moet zich voorbereiden... We maken op korte termijn een echografie en een CT-scan om de ziekte te lokaliseren, misschien is ook een punctie nodig...

Ze smijt haar fiets tegen de muur van de garage en rent om het huis heen de tuin in. Johan zit op het terras met een boek. Ze holt naar hem toe met een gezicht waarvan hij schrikt. Hij springt overeind en vangt haar in zijn armen. Ze klemt zich aan hem vast als een resusaapje aan haar moeder. Ze huilt, is in shock. In zijn nek fluistert ze:

‘Ik ga misschien dood, Johan.’

In hun omhelzing laten ze zich op het gras zakken en blijven doodstil liggen.

3. Wat is dood?

Lydia ligt minutenlang snikkend in zijn armen. Dan pas durft Johan iets te zeggen.

‘Ik wou dat ik met je was meegegaan. Wat zei die dokter precies?’

Lydia schudt haar hoofd en kijkt hem met rood behuilde ogen aan.

‘Ik had nooit gedacht, ik wist niet...’

‘Probeer het maar te zeggen.’

Ze haalt een paar keer diep adem en voelt de eerste paniek wegtrekken.

Ze ziet zichzelf weer in die spreekkamer zitten met de dokter tegenover zich.

‘Hij zei dat hij de uitslagen van het onderzoek had en dat ik geen rabiës heb. Maar toen begon hij over kanker.’

‘Kanker... Verdomme. Jij? En je leeft zo gezond.’

‘Ja.’

‘En wat zei hij verder? Hoe ernstig is het?’

‘Dat moeten ze nog onderzoeken. Ik krijg een oproep voor een scan en zo.’

Ze komen overeind van het gras en gaan door de tuindeuren het huis binnen. Lydia is wat gekalmeerd na de emotionele uitbarsting.

Normaal gesproken is ze een rationele vrouw die niet snel van haar stuk is te brengen. Maar de boodschap is hard aangekomen. Ze loopt naar de badkamer om de sporen van haar huilbui te wissen.

Johan maakt koffie en probeert zijn vrouw op te beuren.

‘Er zijn veel soorten kanker die goed te genezen zijn. Kon die dokter niet zeggen waar het precies zit?’ vraagt hij na het inschenken.

‘Dat wist hij nog niet. Ergens in mijn buik, natuurlijk. Hij zag het op de een of andere manier aan mijn bloedwaarden. Hij zal wel iets vermoeden, maar daar wilde hij niks over zeggen.’

Ze aarzelt om verder te spreken

‘Maar ik heb daarnet in de spiegel gekeken. Kijk eens naar mijn ogen.’

Johan doet wat ze vraagt.

‘Je oogwit is geel in de hoekjes.’

‘Ja. En je weet wat dat betekent.’

‘Je lever?’

‘Goed mogelijk.’

Die nacht vrijen ze als dwazen zonder dat ze een orgasme kunnen bereiken.

In de periode die volgt is het alsof Lydia zweeft in een interstellaire ruimte tussen roes en werkelijkheid. Ze gaat weer aan het werk alsof er niets aan de hand is. Natuurlijk is dat wel het geval, want de vermoeidheid en de fysieke klachten blijven haar hinderen als jeuk op de rug op een plek waar je niet bij kan.

Haar eerste cliënt in de nieuwe week is Herman, die zich pas nu echt begint te realiseren dat zijn vrouw en kind niet meer terugkomen. Het is opnieuw een emotioneel gesprek waarbij Lydia hem professioneel opvangt. Hij ziet als een berg op tegen het moment dat hij terug naar huis moet, waar alles zich nog in de toestand bevindt waarin het zich bevond toen ze die bewuste dag in de auto stapten. Hij zal er doorheen moeten en zich op den duur moeten aanpassen aan een leven waarvan zijn vrouw en kind geen deel meer uitmaken. Daarvoor zal nog de nodige begeleiding nodig zijn. En er zullen maanden, zo niet jaren voorbijgaan voordat Herman het verlies uiteindelijk een plek zal kunnen geven om met zijn leven verder te kunnen gaan.

Tegelijkertijd fietst ze regelmatig naar het ziekenhuis aan de rand van het dorp om een reeks onderzoeken te ondergaan. Ze zetten er vaart achter. Eerst krijgt ze een lang gesprek, opnieuw een bloedonderzoek en dan een echografie. Ze ondergaat ook een MRI-scan.

Na twee weken, op 21 juli, krijgt ze het finale gesprek met dokter Han. Hand in hand met Johan loopt ze naar zijn spreekkamer. Als ze binnenkomen zit aan de tafel al een andere arts die zich voorstelt als dokter Wagner, maag-, darm- en leverarts. Ze is een vrouw van halverwege de dertig met donker haar in een paardenstaart. Ze kon mijn dochter zijn, denkt Lydia. Even later komt haar eigen internist binnen. Hij zet zich naast zijn collega tegenover hen. Er gaat een rilling over Lydia's rug als ze de twee in hun afgedragen witte doktersjassen ziet. Ze weet opeens zeker dat het een slechtnieuwsgesprek wordt dat zij samen gaan voeren. Zij zullen het vonnis vellen en zichzelf heeft het maar te accepteren.

Dokter Han wendt zich met een ernstig gezicht naar Lydia en opent het gesprek.

‘Mevrouw Raadtgever, ik kan u helaas geen goed nieuws brengen. De onderzoeken hebben uitgewezen dat u een pancreascarcinoom heeft, alvleesklierkanker. Het spijt me.’

Er valt een stilte. Lydia kan een traan niet onderdrukken.

‘Weet u het helemaal zeker?’ vraagt Johan zacht.

‘Honderd procent zeker,’ zegt dokter Wagner. ‘De tumor zit in de alvleesklier en is ongeveer anderhalve centimeter groot. Voor zover wij hebben kunnen nagaan is hij nog niet uitgezaaid.’

‘Nog?’ vraagt Lydia die zichzelf weer onder controle heeft.

De vrouw glimlacht vaag. ‘Gewoonlijk zaait de kanker inderdaad uit naar het nabij liggende weefsel of naar bloedvaten. Dat lijkt bij u niet het geval, wat op zichzelf een gunstige omstandigheid is. Wij hanteren een indeling in stadia om de ernst van de ziekte aan te geven. Bij u is er sprake van stadium 1, stadium 1a om precies te zijn. Dat is het minst ernstige stadium. Stadium 4 zou het ernstigst zijn. We mogen wel zeggen dat we er als gevolg van die rabiësverdenking vroeg bij waren, wat positief kan zijn voor de behandeling.’

Dokter Han, die de vooronderzoeken heeft gedaan blijkt opeens een gewoon mens te zijn die meeleeft met de persoon die hij het slechte nieuws heeft moeten brengen. Hij pakt over de tafel heen Lydia’s hand en legt zijn andere hand er bovenop.

‘Ik kan mij voorstellen dat de klap hard aankomt.’

‘Ik moet het nog gaan beseffen...’

‘Natuurlijk. Neem er de tijd voor. Mijn collega – hij wijst naar de MDL-arts – zal u vanaf nu behandelen. Wees ervan overtuigd dat wij alles zullen doen wat medisch mogelijk is.’

Johan vraagt: ‘Hoe zijn de, eh, de overlevingskansen?’

‘Alvleesklierkanker is een ernstige ziekte. Van alle kankers is de genezingskans het kleinst. Ik kan het helaas niet mooier maken.’

Terwijl de volgende patiënten in de wachtruimte ongeduldig op hun beurt zitten te wachten, nemen de beide dokters nog twintig minuten de tijd om uitleg te geven en hun medeleven te tonen. Lydia, die in haar beroep zelf mensen moet troosten, kan zelfs in deze omstandigheid nog bewondering opbrengen voor de twee artsen en de manier waarop zij het noodlottige nieuws op haar overbrengen. Maar de realiteit is er niet minder ernstig om. Vrijwel niemand overleeft alvleesklierkanker. Zelfs als de ziekte in het eerste stadium wordt ontdekt, zoals bij haar het geval is, is de overlevingskans na vijf jaar nog maar 18%.

‘Ik ga dood, Johan,’ zegt Lydia. Ze staat naakt voor de manshoge spiegel in hun slaapkamer en laat haar handen over haar lichaam glijden. Haar man ligt in bed en kijkt naar haar.

‘Dit mooie, vijftenzestigjarige lijf...,’ gaat ze verder. ‘Er zal over een paar jaar weinig meer van over zijn. Het rottingsproces is gaande. En uiteindelijk zal ik er ook niet meer zijn.’

‘Wat ben je cynisch. Zo ken ik je niet.’

‘Je kent me ook niet als kankerpatiënt.’

‘Inderdaad, je bent cynisch en daar hebben we alle reden voor. We leven gezond, we roken niet, we bewegen veel, we eten vrijwel vegetarisch en we drinken maar matig alcohol. En toch krijg je deze rotziekte.’

Er zijn vijf dagen verlopen sinds de onheilstijding in het ziekenhuis. Samen hebben ze gehuild en veel gepraat. Maar al spoedig kwam de rationele inslag van Lydia bovendrijven. Ze wilde verder met haar leven. Johan had liever dat Lydia zou stoppen met werken, maar daar wilde ze niets van weten.

‘Ik zal hoogstens parttime gaan werken,’ besloot ze. ‘Minder cliënten.’ Nu ze zo voor de spiegel staat kan ze haast niet geloven wat er aan de hand is. Ze voelt aan de bovenkant van haar buik midden onder haar borsten.

‘Hier zit hij, Johan, de tumor.’

Johan zucht.

Overmorgen hebben ze een afspraak met de MDL-arts waarin zij het behandelplan met hen zal bespreken. Een operatie? Chemotherapie? De dokter moet het maar zeggen, vindt Lydia, tenslotte heeft zij ervoor doorgeleerd.

Johan gaat op zijn eigen manier met de situatie om. Zijn geliefde wiskunde, zo zegt hij, kan de zaken niet met elkaar rijmen. Er zit geen logica in, alleen maar toeval, waarvoor hij de wiskundige kansrekening ter beschikking heeft. De kans dat je deze ziekte krijgt is minimaal, slechts 0.014%. En de kans dat vrouwen hem krijgen is ook nog kleiner dan die van mannen. Maar toch, die kans is altijd nog honderdduizend keer groter dan dat je de jackpot van de staatsloterij wint.

‘Misschien,’ zegt hij, ‘moet ik het niet in de wiskundige maar in de spirituele of paranormale hoek zoeken.’

‘Of in de religieuze hoek?’ vraagt Lydia.

Op zondagochtend gaan ze samen naar een dienst in de monumentale dorpskerk. Johan en Lydia zijn redelijk trouwe kerkgangers. Lydia doet dit vooral voor haar man, want zelf heeft ze niet veel met het

geloof. Johan is erin opgevoed, hij blijft de opvattingen van de kerk trouw, leest regelmatig in de Bijbel en hangt tamelijk conservatieve ideeën aan. Tot een paar jaar geleden was hij zelfs ouderling.

Alsof het zo heeft moeten zijn, gebeurt er tijdens de kerkdienst iets bijzonders in Lydia. In de frontale kwab van haar hersenen, waar het rationele denken is gevestigd, rijst een idee, komt een denkproces op gang. Voorlopig zijn het nog weinig concrete gedachten, maar langzaam begint er een patroon in te ontstaan. Aanleiding voor die gedachten vormen de woorden van de predikant. Hij had voor zijn preek voor haar geen toepasselijker Bijbeltekst kunnen kiezen.

“Dood, waar is uw overwinning? Dood, waar is uw prikkel? De prikkel des doods is de zonde en de kracht der zonde is de wet.”

In zijn preek legt hij een relatie met de oorlog in Oekraïne waar dood en verderf aan de orde van de dag zijn. Lydia begrijpt niets van de tekst en weinig van wat de man wil zeggen. Zoiets als dat de dood van de mens een straf is voor de zonde? Wat een woorden, trouwens. Maar de eerste zin van de tekst zuigt zich in haar vast als lieslaarzen in een moeras. *“Dood, waar is uw overwinning?”* Hoezo, de dood overwint? Kun je spreken van een overwinning alsof er sprake is van een wedstrijd? Iedereen gaat op zeker moment dood, dus de dood wint altijd. Moet je tijdens je hele leven vechten tegen doodsangst, zoals deze dominee wil suggereren? Hij beweert zelfs dat je niet echt dood bent als je overlijdt, want ooit zul je weer opstaan en met je lichaam verenigd worden. Wat een gedachte.

Tijdens de collecte speelt de organist toepasselijk *Bist du bei mir* van J.S. Bach, waardoor Lydia diep wordt geraakt. Ze herkent de melodie en herinnert zich de woorden. *Als jij bij mij bent, dan ga ik met vreugde naar de dood en naar mijn rust.*

Ze weet dat ze waarschijnlijk niet heel lang meer zal leven en realiseert zich nu pas voluit dat haar ziekte ook een einde zal maken aan haar relatie met Johan. Dit najaar zijn ze veertig jaar getrouwd. Zou ze dat nog halen? Tijdens de zwijgende wandeling naar huis heeft ze tranen in haar ogen.

Die avond liggen ze in bed te lezen als Lydia plotseling haar e-reader laat zakken en plompverloren de vraag in het midden werpt die al tijdens de kerkdienst in haar opwelde:

‘Johan, wat is eigenlijk “dood”?’

's Nachts droomt Lydia dat ze zich in het halfduister op een onafzienbare dodenakker bevindt. Er verschijnen lichtflitsen en plotseling gaan tegelijk alle graven open en komen mensen naar boven, gehuld in lompen. De meesten van hen zijn stokoud, maar ze ziet ook jongere mensen en kinderen en zelfs baby's. Veel ouderen strompelen, de jongere mensen lopen wild heen en weer en al snel is de ruimte te klein voor iedereen. Lydia wringt zich door het gedrang. Ze kent niemand van hen. Ze probeert contact met hen te maken, maar de mensen kijken langs haar en door haar heen, het lijkt alsof ze zich in een andere dimensie bevinden, alsof ze haar en elkaar niet kunnen zien. Lydia beweegt zich in de menigte en wil mensen aanraken, maar haar hand gaat dwars door hen heen. Ze is angstig en verward. Dan, opeens, struikelt ze en valt over de rand in een open graf. Op dat moment wordt ze wakker.

Ze komt overeind en is doornat van het zweet, haar T-shirt kleeft aan haar rug. Als ze zich aan de slaap heeft ontrukkt, ziet ze hen nog steeds voor zich, al die niet aanraakbare mensen. Androïden, mensachtigen. Het waren er te veel, er was onvoldoende plaats voor hen. Lydia wil de beelden vasthouden, maar ze lossen binnen een paar minuten op. Ze weet echter zeker dat de droom haar iets heeft willen zeggen over wat haar momenteel fascineert.

Wat is nu eigenlijk de essentie van 'dood'?

Zodra ze weer enigszins helder kan denken springen haar gedachten in het rond. Doodgaan. Je hart houdt op met kloppen, natuurlijk. Je bloed houdt op met stromen. En je hersens werken niet meer. Maar een mens is toch meer dan hart en bloed en hersenen? Ik ben toch ik? Ik denk en beleef. Stopt dat ook opeens als je doodgaat? Mensen hebben een geest. Gaat die ook dood? Of blijft die ergens? Maar waar dan? Op al die vragen moet een antwoord bestaan. Wat is de essentie van 'dood'? Ze wil het weten.

4. Bij God in de hemel

Jo de Roode voelt zich niet op zijn gemak. De vrouw tegenover hem heeft een vraag gesteld waarop hij als dominee een antwoord zou moeten hebben. Maar hij vreest dat hij dat niet heeft. Tenminste, geen ondubbelzinnig antwoord.

Hij ontvangt haar aan een tafel in de consistoriekamer van de historische Martinuskerk, het werkterrein van dominee De Roode. Het is 1 augustus. Binnen is het koel vergeleken met de zomerse avondwarmte buiten. De ontmoeting is informeel. Lydia Raadtgever draagt een vrolijk gekleurde zomerjurk, waar ze hierbinnen wel een vest overheen had gewild. De dominee is in korte broek en heeft een overhemd aan met korte mouwen en een open boord.

Jo heeft haar uitgenodigd omdat ze zoals ze het noemde ‘een serieus gesprek’ met hem wilde voeren. Ze wilde door de telefoon liever niet zeggen waarover. Misschien overwegen ze hun lidmaatschap op te zeggen, denkt hij. Jo is nog niet zo lang als predikant aan deze gemeente verbonden en kent de familie Raadtgever niet persoonlijk. Op zondag ziet hij hen in de kerk. En ze betalen elk jaar hun bijdrage aan Kerkbalans, heeft de administrateur hem verzekerd.

Jo serveert koffie, ze babbelen wat en spreken af dat ze elkaar zullen tutoyeren. Dan komt Lydia ter zake en valt met de deur in huis.

‘Ik wil graag weten: wat is eigenlijk “dood”?’

Jo raakt door haar vraag in verwarring, die had hij niet zien aankomen. Hij laat een stilte vallen. Hij wenste dat hij zich had kunnen voorbereiden.

‘Daar vraag je wat,’ zegt hij. Hij probeert er een luchtige draai aan te geven. ‘Hoeveel tijd heb je?’

Maar Lydia is bloedserieus.

‘Ik heb besloten om grondig uit te zoeken wat “dood” nu precies is. Natuurlijk, ieder mens gaat dood. Je hart houdt op met kloppen en je lichaam komt stil te liggen en binnen een paar minuten begint al de ontbinding. Maar wat gebeurt er daarna met mij? Blijf ik ergens? Kom ik tegenover Petrus aan de hemelpoort te staan? Moet ik dan verantwoording afleggen over mijn leven? Ik bedoel maar...’

Jo ordent zijn gedachten.

‘Tja, er zijn verschillende begrippen “dood”. Medisch, filosofisch, theologisch, metafysisch, occult, paranormaal, noem maar op. Ze kijken er allemaal verschillend tegenaan.’

‘Dat is nu precies wat ik allemaal wil weten,’ zegt Lydia. Ze kijkt de dominee indringend aan.

‘Vorige week, Jo, heb ik te horen gekregen dat er een tumor in mijn alvleesklier zit.’ Terwijl ze de woorden uitspreekt realiseert ze zich weer de afschuwelijke realiteit ervan.

‘Statistisch gezien heb ik vijftientig procent kans dat ik over vijf jaar niet meer leef. Ik ga dus waarschijnlijk dood.’

‘Dat spijt me ontzettend.’ Jo buigt licht voorover en maakt aanstalten om zijn hulpverleningsmodus in te schakelen. Als geestelijk leider van deze kerkgemeenschap komt het regelmatig voor dat mensen bij hem komen voor troost en bijstand. Maar dat is niet wat Lydia beoogt.

‘Afgelopen zondag heb je over de dood gepreikt,’ zegt ze. *‘Dood waar is uw overwinning?’* Dat was geloof ik de letterlijke tekst.’

‘1 Corinthiërs 15. Ja, dat klopt.’

‘Nou ja, dat is niet zo belangrijk. Maar wat je daarover te zeggen had, daar heb ik niet veel van begrepen. Behalve zoiets als dat de dood een straf voor de zonde is.’

‘Dat geloven we, ja.’

‘Maar ik vind mezelf helemaal niet zo zondig. Eerlijk gezegd vind ik zelfs dat ik een heel behoorlijk leven lijd. Ik leef gezond, ben vrijwel altijd eerlijk en ik help mensen die in de rouw zijn. Is mijn ziekte nou een straf voor wat ik verkeerd heb gedaan? Ik zou niet weten wát ik verkeerd heb gedaan.’

Jo zwijgt. Wat Lydia zegt is een veel gehoord argument tegen de erfzonde, dat stoffige begrip. Het Christendom gelooft dat de zonde van Adam en Eva in het Paradijs er de oorzaak van is dat mensen doodgaan. Maar leg dat een eenentwintigste-eeuwer maar eens uit.

‘Ik zal je een bekentenis doen,’ zegt hij, terwijl hij bloost. ‘De preek van afgelopen zondag was er een die ik van een collega heb geleend. Zelf kan ik niet zoveel met die Bijbeltekst, maar hij stond nu eenmaal op het preekrooster.’

‘Je gelooft er dus zelf niet in.’

‘Nou ja, theologisch gezien wel, maar...’

‘Ach, het doet er ook eigenlijk niet toe wat jij gelooft,’ valt ze hem in de rede. ‘Nu ik persoonlijk met de dood word geconfronteerd, heb ik besloten om te onderzoeken wat “dood” eigenlijk is.’

‘Tja, Lydia, er is een verschil tussen de officiële leer van de kerk en de voorstelling die de gewone man of vrouw ervan heeft.’ Jo de Roode komt op vertrouwd terrein. ‘De officiële leer van de kerk is dat onze dood niet het einde is, dankzij het offer dat Jezus door zijn kruisiging voor ons heeft gebracht. Je lichaam sterft af en verdwijnt. Maar in de geloofsbelijdenis, die in bijna elke kerkdienst wordt gelezen of gezongen, staat dat we geloven in *de wederopstanding des vleses en het eeuwige leven*.’

Lydia denkt: dat is wel erg lang, eeuwig leven.

‘Betekent wederopstanding dat je opnieuw weer mens wordt?’

‘Wij geloven dat Jezus terugkomt op aarde om te oordelen wie eeuwig zal leven en wie voor altijd dood zal zijn. Dat hangt ervan af of je in God gelooft en hoe je hebt geleefd. Eeuwig leven is een staat van gelukzaligheid bij God. Van de eeuwige dood weten we niet precies wat het inhoudt, maar het is zeker dat het verschrikkelijk zal zijn.’

‘De dood is dus een tussenstation.’

‘Als je het zo wilt zien.’

‘En je weet dus niet of je daarna naar de hel of de hemel zal gaan?’

‘Nee,’ antwoordt Jo, ‘dat weet je niet. Dat ligt in handen van God.’ Hij aarzelt even. ‘Veel mensen,’ zegt hij zacht, ‘hebben er hun hele leven angst voor. Maar dat is iets waar ik persoonlijk niet in geloof. Ik heb vertrouwen in de genade van God.’

‘Dat het goed komt?’

‘Ja.’

‘Maar hoe zit dat dan met je geest of je ziel? Waar blijft die in de tijd tussen je dood en de wederopstanding?’

Jo glimlacht. ‘Je hebt er goed over nagedacht. Misschien is er dan wel helemaal geen “tijd”. Theologen hebben daar geen antwoord op. Zelfs wát je “ziel” of je “geest” is, daar is de Christelijke leer niet helemaal duidelijk over. We troosten ons met de gedachte dat we allemaal door God weer worden samengevoegd, als het ware.’

‘Pfoehh,’ zucht Lydia. ‘Dat is nogal wat, zeg. Ik ben wel toe aan nog een kop koffie.’

Terwijl Jo de koffiekkan haalt, googelt Lydia op haar smartphone. Ze denkt aan haar droom van afgelopen zondag. Wat de dominee beweert

kan haast niet kloppen. Ze ziet dat er sinds de mens op aarde rondloopt ongeveer 700 tot 800 miljard mensen hebben geleefd. Als al die mensen weer levend zouden worden, dan zou de aardbol te klein zijn. De dominee zet koffie voor haar neer.

Of zou hij alleen de Christenen bedoelen? Dan zijn het er alleen op dit moment al tweeënhalf miljard...

Ze legt het aan hem voor.

‘Het geloof is iets waarin je vertrouwen moet hebben, Lydia.

Misschien bedoelt God niet letterlijk dat alle mensen tegelijk weer op de wereld komen. Of misschien bestaat de wereld dan helemaal niet meer in zijn huidige vorm. God is best in staat om zelf te bepalen hoe de wederopstanding precies in zijn werk zal gaan. Maar dat het zal gebeuren, daar zijn we zeker van.’

Ze gaan als vrienden uit elkaar.

‘Dit gesprek ging diep,’ zegt Jo de Roode bij hun afscheid. ‘Ik hoop dat ik je heb kunnen helpen. En nogmaals, het spijt me ontzettend van je ziekte. En zie haar alsjeblieft niet als een persoonlijke straf van God.’

In de avondwarmte gaat Lydia zitten op een bank naast de kerk die uitkijkt op een restaurant aan de overkant van de straat. Daarbinnen is een feestje gaande. Op het terras zitten mensen met drankjes opgewekt met elkaar te praten. Maar zij merkt hen niet op, verzonken als ze is in haar gedachten.

‘k Sluit mijn oogjes,

‘k Vouw mijn handjes,

‘k Buig mijn knietjes voor U neer.

Trouwe Vader, in de hemel,

Zie op mij in liefde neer.

Leer mij vroeg Uw kind te worden,

Neem mijn hartje jong en klein,

Mag ik van Uw grote kudde,

Toch een heel klein schaapje zijn?

Amen.

Het kindergebedje voor het slapengaan. Ze was vier, misschien vijf jaar. Ze lag geknield tegen haar bed aan met haar knieën op de vloer, haar armen en gevouwen handen op de gestikte deken. Haar moeder stond achter haar te wachten tot ze eronder zou schuiven. Het vertrouwde ritueel voelde als een omhelzing, als een intieme

veiligheid. Zo hoort het te zijn. Haar kleine slaapkamer was koel, maar spoedig zou ze onder de roodblauw geblokte deken wegkruipen en warm worden. Haar moeder zou zacht aaien over haar hoofd dat boven de dekens uitstak en ze zou al snel wegzinken in de wereld van de slaap. Weg van de werkelijkheid. Vaag rook ze de vertrouwde geur van versgebakken brood waarvan het hele huis was doortrokken, en het leven was goed.

Lydia Pistorius. Ze was de oudste dochter van een bakker met een bakkerij en een winkel aan de Hoofdstraat van Sassenheim, een dorp in de Bollenstreek. Ze was een gelukkig kind.

Lydia was ook een denkertje.

‘Mamma,’ zei ze toen ze klaar was met bidden, ‘ik ben toch geen schaap?’

Haar moeder moest lachen. ‘Natuurlijk niet. Dat is maar een manier van zeggen.’

‘En God is toch niet mijn vader?’

‘Nee hoor, je vader is je vader, bakker Pistorius. Weet je dat Pistorius ook echt “bakker” betekent?’

Maar Lydia liet zich niet afleiden.

‘Maar waarom moet ik dat dan bidden? En waarom vraagt papa altijd aan God “geef ons heden ons dagelijks brood”? Hij bakt het brood toch zelf?’

Haar moeder viel even stil. Toen zei ze: ‘Tja, dat is het geloof. Zo denken wij nu eenmaal.’

Voor het moment nam Lydia er genoegen mee.

Maar niet lang daarna was er een moment dat in het jonge leven van ieder mens een keer aanbreekt, het einde van de tijdloze kindertijd, het onvermijdelijke besef dat de verrukkelijke waan van de onschuld voorbij is. Dat je plotseling beseft dat niet alles mooi en veilig is. Voor Lydia kwam dat moment toen ze in de tweede klas van de kleuterschool zat. Op een ochtend vlak na het kringgesprek werd de juffrouw door de hoofdmeester op de gang geroepen. Na een paar minuten kwam ze met betraande ogen het klaslokaal weer binnen. Ze dacht: hoe ga ik dit vertellen?

Ze wees naar een lege stoel in de kring.

‘Kinderen,’ zei ze, ‘het gaat over onze Hansje. Hij is erg dom geweest. Hij is de Parklaan overgestoken toen er een auto aan kwam.’

De rumoerige klas werd muisstil.

‘Is hij nu dood?’ vroeg een jongetje.

De juf zuchtte diep. ‘Hansje komt niet meer terug. De auto heeft hem aangereden en nu... Nu is hij bij God in de hemel.’ Ze veegde met haar zakdoek een traan van haar wang.

Daarna sprak de juf met de kinderen over wat er was gebeurd. Lydia zat er met samengeknepen knieën bij. Gisteren speelde ze nog met Hansje en nu was hij er opeens niet meer. Nu was hij... Ja, waar was hij? In de hemel, zei de juf.

‘Is Hansje nu dood?’ wilde dezelfde jongen opnieuw weten. ‘Onze poes is van de week doodgegaan.’

De juf dacht: hoe leg je aan vijf- en zesjarigen uit wat ‘dood’ is? Ze had geen tijd gehad om daarover na te denken.

‘Een poes is iets anders dan een kind, Gerrit,’ zei ze. ‘Poezen gaan niet naar de hemel.’

‘Er is wel een poezenhemel, dat zegt mijn vader.’

‘Ja, dat zal dan wel.’

‘We hebben haar in de tuin begraven.’

‘Mensen, en zeker kinderen,’ zei de juf, ‘komen bij God in de hemel.’

‘Gaat het wel goed met u?’

Lydia veert overeind uit de houding waarin ze is weggezakt.

‘Ja hoor,’ antwoordt ze de oude vrouw die haar aanspreekt. ‘Sorry, ik was in gedachten.’

In het restaurant aan de overkant is het feest nog gaande, de zon is al een eind gezakt. De vrouw kijkt haar nog een keer bezorgd aan.

‘Het gaat echt goed, hoor. Dank u wel.’

Hoe lang heeft ze hier gezeten? Ze neemt een paar minuten de tijd om weer bij zinnen te komen. Dan pakt ze haar fiets en rijdt het dorp door naar huis. Als ze thuiskomt kijkt Johan op zijn horloge.

‘Je hebt het lang uitgehouden.’

‘Ik heb zitten nadenken. En er kwamen allerlei herinneringen bij me boven. Van toen ik klein was.’

‘Heb je dan niet met de dominee gepraat?’

‘Jazeker, met Jo de Roode. Aardige man trouwens. Maar eerst wil ik graag een glas wijn.’

Johan haalt glazen en trekt een fles open.

‘Laten we buiten gaan zitten, het is nog zwoel.’

Voor het eerst sinds dagen kan Lydia zich ontspannen, alsof ze, nu ze intensief over doodgaan heeft gesproken, zich aan het verzoenen is met haar ziekte. Ze is nog niet dood. O, nee, het is nog niet zover, houdt ze zich voor. Nog lang niet.

Ze neemt een slok van haar wijn.

‘De dominee,’ begint ze, ‘eigenlijk heeft hij geen antwoord op mijn vraag, Johan. Op de vraag: wat is nu eigenlijk “dood”? Hij had wel een heel verhaal dat de dood tijdelijk is, omdat we op zeker moment allemaal weer zullen opstaan. Dan wordt volgens hem duidelijk wie eeuwig zal leven en wie voor altijd dood zal zijn. Ik vroeg me eerlijk gezegd af of hij het zelf wel geloofde. Nou ja, als theoloog geloofde hij het in elk geval wél. Hij zei trouwens heel eerlijk dat hij niet zoveel met de dood heeft. Christenen kunnen niet goed uit de voeten met “dood”, vrees ik.’

Ze drinkt nog een keer.

‘Toen ik een kleuter was werd een jongetje uit mijn klas doodgereden. De beelden van toen kwamen vanavond terug. Ik zag onze juffrouw weer die het woord “dood” niet in de mond dorst te nemen. Hansje is nu in de hemel, zei ze steeds maar. En ook mijn ouders wisten er niet goed raad mee. Wij werden er als kinderen vandaan gehouden. We mochten niet naar de begrafenis van Hansje en we mochten ook niet naar zijn ouders toe.’

Ze komt overeind en gaat bij haar man op schoot zitten. Johan slaat zijn armen om haar heen.

‘Mijn lieve Lydia,’ zucht hij, ‘waar ben je aan begonnen en wat ben je ermee opgeschoten?’

Lydia denkt even na.

‘Nou, ik weet nu in elk geval hoe het Christendom er tegenaan kijkt. Dat ben ik ermee opgeschoten. Maar ik ga verder zoeken. Ik wil weten wat ‘dood’ betekent.’

‘Weet je dat wel zeker?’

‘Vast en zeker. Ik kan het nu nog doen, Johan,’ zegt ze. ‘Ik wil alles doen in de tijd die ik nog heb.’

Johan kijkt haar aan. Hij herkent zijn verliefdheid van veertig jaar geleden. Deze vrouw wier leven haar plotseling uit handen dreigt te worden genomen, ze is nog dezelfde als met wie hij zijn leven wilde delen. Autonoom, mondig en onafhankelijk.

‘En je werk?’

‘Ik heb besloten mijn bedrijf af te bouwen. We hebben het geld niet nodig, met dank aan jouw ouders. Ik neem vanaf nu geen nieuwe cliënten meer aan. Mijn ziekte zal veel energie van me vragen en dat zou ten koste gaan van mijn cliënten. De twee die ik nu nog heb maak ik af.’

Ze barst in lachen uit. ‘Nou ja, niet letterlijk natuurlijk.’

‘Oké,’ zegt Johan. ‘Als je zo vastbesloten bent, dan moet je dat maar doen. En ik hoop dat hij nog lang op flinke afstand blijft, die Dood van jou.’

‘Is de Dood een man?’ vraagt ze schalks.

Johan doet er het zwijgen toe.

5. Reinig je ziel door ascese

Terwijl ze op haar werkkamer het gesprek met haar laatste cliënt zit voor te bereiden, luistert Lydia naar de klassieke radiozender. De presentatrice draait muziek van Gluck. *Che farò senza Euridice* uit de opera Orpheus en Euridice. Ze vertelt in het kort de strekking van de opera die is gebaseerd op een verhaal uit de Griekse mythologie. Als daarbij het woord onderwereld valt, veert Lydia op. Euridice sterft aan een slangenbeet en belandt in de onderwereld. Haar geliefde Orpheus mag haar terughalen, mits hij niet omkijkt. Dat doet hij wel en raakt zijn vrouw definitief kwijt. De precieze afloop van het verhaal ontgaat haar, maar het begrip ‘onderwereld’ zet zich in haar vast. Ze denkt: dat is ook een manier om naar de dood te kijken, een onderwereld. Zou die bestaan? De oude Grieken dachten dat het dodenrijk een grote donkere ruimte was, diep onder de aarde, waar de schimmen van de gestorvenen rondzwierven. Zo letterlijk wil ze het natuurlijk niet nemen, maar een soort geestelijke onderwereld, waar de geesten van de mensen na hun dood naartoe gaan?

Ze googelt op Grieken en dood.

‘Een begrafenis of crematie werd in de Griekse oudheid dikwijls met veel zorg omringd. Het moest een luisterrijke uitvaart worden om het leven van de overledene met respect te gedenken. Het lichaam van de dode was stof geworden, maar zijn geest of ziel moest een veilig onderkomen krijgen in het schimmenrijk.’

Er komt een idee bij haar op.

’s Avonds in bed kruipt ze dicht tegen haar man aan.

‘Ik zou wel naar Griekenland willen,’ fluistert ze. Johan draait zich naar haar toe.

‘Nou, nou, Lydia,’ reageert hij, ‘hoe kom je op het idee. We zijn net in Frankrijk geweest. En het is begin augustus, de heetste tijd van het jaar. Kunnen we daar niet beter van de winter naartoe gaan?’

Lydia negeert zijn tegenwerping.

‘We zijn er nog nooit geweest en er is daar een boel te zien. Vooral veel geschiedenis.’

‘O, ja, zeker. Weet je dat de wiskunde ook in Griekenland is ontstaan? Al in vijfhonderd voor Christus liep Pythagoras daar rond, de grondlegger van de moderne wiskunde. Die wist al van even en oneven

getallen, deelbaarheid, verhoudingen en breuken, kwadraten en derdemachten.’

‘Dat is jouw wereld. Maar weet je dat de oude Grieken geloofden dat er een onderwereld bestaat waar de zielen van dode mensen naartoe gaan?’

Johan komt overeind en kijkt haar fronsend aan.

‘Gaat dit soms over jouw onderzoek naar de dood?’

‘Ja.’

Hij zucht. ‘Ik vind dat je daarin doorslaat, Lydia. Het is haast een obsessie van je. Dood is gewoon dood, daar valt verder niets aan toe te voegen. Sorry dat ik het zo bot zeg, maar zo zie ik het.’

‘Ik vind het jammer dat je zo reageert, Johan.’ Lydia voelt boosheid opkomen, maar probeert rustig te blijven. ‘Komende winter ben ik er misschien niet meer. Of dan ben ik zo ziek dat het niet meer gaat.’

‘Je gaat niet dood. De dokters kunnen tegenwoordig bijna alles.’

‘Zo moet je niet praten! Daarmee ontken je feitelijk dat ik ziek ben. Volgens mij ben je gewoon bang voor de dood en doe je dus gewoon maar of hij niet bestaat. Maar zo zit ik niet in elkaar.’

Het komt niet vaak voor dat Johan en Lydia woorden hebben.

‘Je wilt zogenaamd alles weten over doodgaan. Maar wat bereik je daar nou mee? Je verandert er helemaal niets aan, je gaat gewoon als het je tijd is.’

‘Maar het is mijn tijd, Johan. Laat dat nou toch tot je doordringen. Ik heb een van de gevaarlijkste en dodelijkste kankers.’

Er verschijnt een traan in Johans oog.

‘Ik kan het niet geloven, Lydia.’ Hij pakt een zakdoekje en snuit zijn neus. En na een pauze: ‘En ik ben bang om je kwijt te raken,’ vervolgt hij zachtjes.

Ze liggen een tijdje zwijgend naast elkaar. Johan pakt haar hand.

‘Als je dat graag wil, dan moet je het maar doen,’ geeft hij zich gewonnen.

‘Zou jij mee willen? Het is natuurlijk ook een vakantie.’

Johan denkt lang na.

‘Ik weet het niet, Lydia. Het is daar vermoedelijk bloedheet en daar kan ik slecht tegen. En het is jouw missie, zal ik maar zeggen. Normaal gesproken kan ik een heel eind met je meegaan, maar dit is iets van jou persoonlijk. Ik denk dat ik je alleen maar in de weg zou lopen’

‘Ik heb geen idee of ik er iets wijzer van word. Maar ik ben ook nieuwsgierig naar de plek waar al die filosofen hebben gelopen, waar mythen en sagen spelen, naar de overblijfselen van de oude Griekse cultuur. Ik wil er graag heen.’

‘Denk je dat je het aankunt? Ik bedoel fysiek?’

‘Momenteel voel ik me niet slecht. Nu en dan een beetje pijn, maar daar zijn middelen voor. Maar ik moet het wel op korte termijn doen, want over drie weken krijg ik mijn eerste chemo. Daar word je zo ziek van, dan kun je niet op vakantie.’

‘Oké. Als je zo vast besloten bent, dan wil ik je wel helpen met het vinden van een vlucht naar Athene. Want dat zal wel de plek zijn waar je heen wilt. En ik zal ook een hotel voor je bespreken.’

‘Dankjewel, Johan. Je bent lief.’

‘En jij bent eigenwijs.’ Zijn woorden klinken als een liefdesverklaring.

Bij een temperatuur van vijfendertig graden Celsius wandelt Lydia door het verleden. Ze vindt het een bizarre ervaring. Dit is een stad, veel ouder dan onze jaartelling, maar nu is het een moderne metropool waar het eenentwintigste eeuwse verkeer doorheen raast. Athene is een stad die grossiert in de fraaiste oude bouwwerken, met de tafelberg Acropolis als letterlijk en figuurlijk hoogtepunt. Ze is er nu naar onderweg. Vanuit haar hotel in de binnenstad is het misschien een kilometer lopen. Ze heeft alleen het hoognodige in haar rugzak, documenten, telefoon en een waterfles, want het is een hele klim. Als ze boven is bekijkt ze op haar gemak de bezienswaardigheden. Natuurlijk het indrukwekkende Parthenon met zijn zuilen, maar er is op deze vlakte veel meer te zien. Er staan een paar kleinere tempels, standbeelden en heiligdommen en ook nog twee heuse antieke theaters. Het is veel groter dan ze zich had voorgesteld en het is er heet. Zelf kan ze er goed tegen, maar dit zou inderdaad niets voor Johan zijn geweest.

Lydia probeert zich in te denken hoe het er 2500 jaar geleden moet hebben uitgezien. Zouden hier de grote filosofen hebben gelopen? vraagt ze zich af. Socrates, Aristoteles, Plato...

Ze kijkt in haar informatiegidsje.

Het Parthenon is tussen 447 en 437 voor Christus gebouwd, staat er. Tien jaar later werd Plato geboren, dus hij zal er wel zijn geweest. Het

bouwwerk was toen splinternieuw. Ook Socrates moet hier wel zijn geweest.

Lydia heeft behoefte aan een moment rust om alles goed tot zich te laten doordringen. Ze realiseert zich terdege dat dit de eerste keer is, maar dat het vermoedelijk ook de laatste keer is dat ze hier staat. Ze laat zich zakken op een kaal rotsblok en vervalt in een stille mijmering, zich nauwelijks bewust van de stroom verhitte en zwetende toeristen om haar heen die langs de overblijfselen van de grote cultuur schuifelen.

Ze is naar deze plek gekomen om na te denken over de dood. Haar rugzak heeft ze moeten afgeven, maar ze heeft wel een boekje bij zich. Dat had ze natuurlijk ook thuis kunnen lezen, maar dat zou afbreuk hebben gedaan aan deze ervaring. Al snel wordt het gesteente waarop ze zit haar te heet, en ondanks de zonnehoed en de zonnebril kan ze door het felle licht nauwelijks iets lezen. Daarom zoekt ze een plekje in de schaduw, wat nog niet meevalt want de zon schijnt hier vrijwel loodrecht.

Als de oude Grieken doodgingen, zo leest ze, dan werden ze door de god Hermes naar de rivier de Styx gebracht, waar een veerman ze moest overzetten. Hij deed dat voor een muntje dat de dode onder zijn tong meekreeg. Aan de overkant moest je vervolgens langs een driekoppige hond die de toegang tot het dodenrijk bewaakte. Het dodenrijk – dat wist ze al van Orpheus – was een grote, donkere ruimte, diep onder de aarde, waar de schimmen van de gestorvenen rondzwierven. Wie niet goed had geleefd, moest naar de hel om een eeuwige straf uit te voeren. Als je heel goed had geleefd, dan mocht je naar de Elyseïsche Velden, een soort Paradijs, waar alles mooi en vrolijk was.

Lydia ontwaakt uit haar overpeinzing en belandt weer in de werkelijkheid. Verderop zijn er toiletten waar ze dankbaar gebruik van maakt.

Ze probeert zich voor te stellen hoe het was. Hoe ze toen over de dood dachten. Hier, zo tussen al deze prachtige overblijfselen, vermoedt ze dat de oude Grieken meer bezig waren met het leven dan met de dood. Ze maakten fantastisch architectuur, beoefenden de filosofie, sterrenkunde, wiskunde, beeldhouwkunst tot in de perfectie. Nee, dit waren geen mensen die bang voor de dood waren. Ze moesten een

goed leven leiden voor een goede plek in de onderwereld, hopelijk op de Elyseïsche velden.

's Nachts in haar hotelbed ligt Lydia een tijd wakker. Ze is geraakt door de indrukken die ze overdag heeft opgedaan. Ze heeft het warm en haar huid gloeit nog van de zonnehitte. De grootsheid, de schoonheid van de oude Griekse cultuur, ze moet het verwerken. Ze denkt na over hoe de oude Grieken met de dood omgingen. Is er wel zoveel verschil tussen de Christelijke Hemel en de Griekse Elyseïsche Velden? Was het hier zo anders dan het verhaal van dominee Jo de Roode? Zouden ook de Grieken, net als veel Christenen, hun hele leven in angst verkeerd hebben voor de goden en voor wat die met je kunnen doen?'

Ze kan de gedachte niet afmaken omdat ze in slaap valt.

De volgende dag voelt Lydia zich minder goed. Ze komt moe uit bed en heeft buikpijn. Dokter Wagner, die deze reis trouwens van harte ondersteunde, heeft haar medicijnen meegegeven om zich wat beter te voelen.

'Pure symptoombestrijding,' zei ze, 'maar het werkt wel. Wacht maar, straks na de chemo ga je je nog een stuk beroerder voelen.' Lydia stelt zulke ongezouten uitlatingen wel op prijs. Zo staat ze er zelf ook in. In de loop van de ochtend voelt ze zich beter en koopt ze aan de hotelbalie een kaart voor de blauwe Hop-On Hop-Off bus waarmee je de hele stad door kunt toeren en overal kunt af- en opstappen. Zo krijgt ze de hoogtepunten in de wereldstad Athene te zien. Lydia is te moe om alle bezienswaardigheden te gaan bekijken. Wel stapt ze uit in de oude binnenstad waar nog een zuilengang te vinden is die als ontmoetingsplaats en markt wordt gebruikt. In de oudheid heette zo'n gang een Stoa. Lydia leest dat de Stoa in de vierde eeuw voor Christus de naamgever was van de Stoïcijnen en het Stoïcisme, een filosofische stroming die nog tot vandaag populair is.

Later, na een rondrit op het bovendek van de bus, stapt ze uit bij de *Academie van Athene*. Het is een imposant klassiek Grieks gebouw waarvan het driehoekige fronton wordt gedragen door zes zuilen. In het midden ligt de centrale trap naar de ingang van het gebouw, die aan de linkerkant wordt geflankeerd door een beeld van Plato en aan de rechterkant door een beeld van Socrates. Lydia kijkt haar ogen uit. Ze heeft onvoldoende energie om het enorme gebouw in zijn geheel te

bekijken, maar alleen al de muurschilderingen in de imposante marmereen aula maken het bezoek de moeite waard. Ze ziet een vrouwelijke suppoost die er op het eerste oog vriendelijk uitziet en loopt op haar af.

‘Spreekt u Engels?’ begint ze.

De vrouw toont haar professionele glimlach en begint in goed verstaanbaar Engels een verhaal over het gebouw, de architecten en de bouwers. Dat is wat iedereen wil weten. Als ze is uitverteld vraagt Lydia of dit ook de Academie is waar Plato zijn school had. Van de paar leergangen filosofie, lang geleden, is haar dat nog bijgebleven. ‘Die heette toch ook Academie?’

De vrouw glimlacht opnieuw, welwillend.

‘Jazeker, Academeia,’ zegt ze, ‘Ἀκαδήμεια. Genoemd naar de held Academos van Ecademos. Nee, die is niet hier. De locatie van Plato’s academie is een kilometer of drie ten noorden van de Acropolis. Niet zo interessant, hoor,’ zegt ze verontschuldigend, ‘er is niet veel meer van over, hoogstens een paar ruïnes.’

Maar dat is wel waarvoor ze is gekomen.

‘Niet toeristisch, dus?’

‘O, nee,’ antwoordt de vrouw.

Lydia denkt: ‘En daar moet ik dus zijn om nog iets van de échte oudheid op te kunnen snuiven.’ Ze bedankt de vrouw met haar vriendelijkste glimlach.

Die nacht slaapt ze beter. Na het ontbijt regelt ze via de hotelbalie een taxi die haar rechtstreeks naar het terrein brengt waar Plato’s academie vierentwintighonderd jaar geleden werd opgericht.

Het eerste wat bij Lydia opkomt als ze is uitgestapt is een gevoel van teleurstelling, nadat de chauffeur Plato’s academie, of wat daarvan over is, heeft aangewezen. Het blijkt een openbaar park te zijn, omringd door straten en afgezet met slecht onderhouden hekwerk. Het is vrij toegankelijk. Het park meet zo’n honderd bij vierhonderd meter en is overgroeid met gras, bomen en verwilderde struiken. In het midden staat een palmboom die al heel oud moet zijn. Er hebben duidelijk ooit opgravingen plaatsgevonden, maar de archeologische site van Plato’s Academie verkeert in een trieste staat van verwaarlozing. Hier en daar ligt afval en het hekwerk is verroest of afwezig. Er zijn weinig informatieborden en er zijn ook vrijwel geen bezoekers.

‘Nou,’ mompelt ze, ‘of dit nu de kosten van de taxi waard was...’ Een half uurtje loopt ze kriskras over het terrein en ontdekt ze de contouren van gebouwen die er gestaan hebben. Ze vindt overblijfselen van wat eens zuilen geweest moeten zijn, maar waar nu graffiti op is gespoten.

Lydia leest in haar boekje. Aan de overkant van de straat langs het park moet een modern gebouw staan, het *Plato's Academy Digital Museum*. Ze wandelt er naartoe, maar zien al van een afstand dat het niet open is. Een bordje zegt ‘προσωρινά κλειστό, temporarily closed’. Tijdelijk gesloten.

Lydia loopt maar weer enigszins ontnuchterd terug naar het archeologische park. Dan ziet ze op een bankje in de schaduw van de bomen een oudere man zitten. Met zijn zilvergrijze ringbaard en zijn blauwe zonnepet lijkt hij als twee druppels water op de zeekapitein op een pakje Iglo vissticks. Hij lijkt haar een lokale bewoner. Misschien kan hij haar iets vertellen. Ze loopt naar hem toe.

‘Do you speak English?’ vraagt ze.

‘Bent u soms Nederlands?’ is zijn wedervraag.

Hij komt overeind en steekt haar zijn hand toe.

‘Lydia Raadtgever.’

‘Van Gilse,’ zegt hij, ‘Willem van Gilse.’ Ze schudden handen. Lydia gaat naast hem op het bankje zitten, blij dat ze even kan uitrusten.

‘Ik liep te bedenken hoe droevig het is dat ze deze historische plek zo verwaarlozen.’

‘U hebt gelijk, groot gelijk. Het ziet er niet uit. En gezien de financiële tekorten van de Griekse regering zal het er voorlopig ook wel niet beter op worden.’

‘Wat ontzettend toevallig dat ik hier een landgenoot tegenkom,’ merkt Lydia op.

‘Nou, landgenoot, ik woon al meer dan dertig jaar in Athene. Ik ben gepensioneerd van de diplomatieke dienst en ik ben in dit land blijven hangen.’

‘Wow, u bent deskundige. Misschien kunt u mij iets meer over deze treurnis vertellen.’ Ze gebaart om zich heen.

‘Dat zal ik graag doen. Maar zullen we jij en jou tegen elkaar zeggen?’

‘Graag.’

Willem van Gilse staat op.

‘Laten we maar eens rondkijken.’ Hij loopt wat stram – ik ben achtenzeventig, bekennt hij – en brengt haar naar een hoek van het terrein waar de rechthoekige contouren van een gebouw zichtbaar zijn. ‘Hier stond het Peristyle-gebouw, een groot gebouw dat bij de academie van Plato hoorde. Jammer dat er bijna niets meer van over is. Eigenlijk was deze academie de eerste universiteit in de geschiedenis.’ ‘Je kon hier dus studeren?’

‘Nou, het was geen school zoals we die tegenwoordig kennen. Er was een groep mensen uit de hogere klasse, zoals Plato, die hier filosofische vraagstukken bespraken. Plato heeft er veertig jaar lezingen gegeven. Ook zijn bekendste leerling, Aristoteles, heeft er lesgegeven. De toegang was vrij voor iedereen, je hoefde er niet voor te betalen.’

Ze wandelen op hun gemak terug. Lydia vertelt hem waarvoor zij eigenlijk naar Griekenland is gekomen.

‘Alvleesklierkanker...’ Willem schrikt en blijft stilstaan. ‘Dat is niet zo fraai. Mijn vrouw is aan borstkanker overleden.’ Hij schrikt opnieuw, nu van zichzelf. ‘O, sorry, dat was niet tactisch van me.’

‘Geeft niet,’ zegt Lydia. ‘Maar ik ben hier gekomen omdat ik wil weten wat ‘dood’ nu precies betekent.’

‘Ik wil je graag vertellen hoe Plato tegen de dood aankeek, hoor.’ Lydia kijkt hem haast verliefd aan. ‘Zou je dat willen doen?’ Ze denkt even na en kijkt op haar horloge. ‘Mag ik je dan uitnodigen om in mijn hotel samen iets te eten?’

Ze belt de receptie van het hotel om een taxi te regelen, wat volgens haar reisgids de enige manier is om als buitenlander niet door een taxichauffeur te worden opgelicht. Een half uur later lopen ze vanuit de hitte het koele restaurant van hun hotel binnen.

Ze bestellen een lunch en babbelen over het Land en over de Grieken. Lydia steekt haar bewondering voor deze stad niet onder stoelen of banken. Dan neemt Willem van Gilse het woord.

‘Je wil graag weten hoe Plato tegen de dood aankeek. Plato is mijn lievelingsfilosoof, maar zijn filosofie is niet eenvoudig. Hij had een totaal afwijkend beeld van de mens dan in zijn tijd algemeen was. Plato gelooft dat wij mensen bestaan uit een lichaam en een ziel. Onze ziel is onsterfelijk, zij bestond al voor onze geboorte en zal na onze dood ook blijven bestaan. Alle zielen zweven rond op vleugels in het uitspannel, een soort ideeënwereld. Daar doen zij alle kennis op van het

goede, het ware en het schone. Soms verliest een ziel haar vleugels en stort ze neer. Dan gaat ze op in een lichaam dat sterfelijk is.’

‘Oké, tot nu toe kan ik het volgen.’

‘Vergeet niet te eten,’ merkt Willem op.

‘Bij de geboorte van een mens,’ vervolgt hij, ‘wordt de ziel gevangen in een lichaam. Plato ziet het lichaam inderdaad als een gevangenis van de ziel. En dan begint de strijd tussen het goede en het kwade. Onze ziel heeft een verstand – ratio – dat probeert een balans te vinden tussen enerzijds positieve dingen, zoals eer en moed, en anderzijds negatieve dingen, zoals het begeren en verlangen. Hij heeft daarvoor een mooie metafoor verzonnen. Het verstand is als een wagenmenner die twee gevleugelde paarden in toom moet houden. De menner is het intellect, het kennende deel. Het ene paard, het weerspannige paard, is opstandig en wil steeds afwijken. Het andere paard, het nobele, wil de goede kant op. Soms wint het slechte paard en stort de wagen neer. Dat is de ziel van iemand die zich verliest in drank, gokken en andere verslavingen. Lukt het de wagenmenner – het verstand – om dat paard in toom te houden, dan stijgt de wagen op naar de hemel. Dat is de ziel van de wijze en rechtvaardige, die zo kennis verkrijgt van het ware en het goede. Je moet als mens dus je hele leven je ziel reinigen, door ascese, dat wil zeggen door je hartstochten en begeerten te beteugelen.’

‘Oef...,’ zegt Lydia. ‘Wat een ideeën.’ Ze herinnert zich nu haar colleges filosofie. Ze was het glad vergeten.

‘Maar wat is nu de dood?’ vraagt ze.

‘De dood is: dat het lichaam en de ziel weer gescheiden worden. Het lichaam sterft af, maar de ziel niet. De dood is een bevrijding, een bevrijding van de ziel uit de kerker van het lichaam. De ziel stijgt op en is volmaakt gelukkig. Ze is met vleugels begiftigd en doorkruist, zoals ik vertelde, het uitspannel.’

Lydia is even stil.

‘Totdat de ziel opnieuw in een lichaam belandt. Bedoel je dat?’

Willem knikt.

‘Ik kan de dood dus eigenlijk zien als een verlossing?’

‘In de opvatting van Plato, zeker. Het is een ontsnapping uit de kerker van het lichaam.’

‘Ik moet dit alles tot me laten doordringen,’ zegt Lydia. ‘Laten we intussen genieten van deze heerlijkheden op tafel.’

's Nachts in bed kan ze ondanks haar vermoeidheid moeilijk de slaap vatten. Het is een vrolijke en gezellige dag geworden. Na de lunch bood Willem zich aan als gids om nog een bezienswaardigheid in de stad te gaan bezoeken. Hij leidde haar geroutineerd via de metro naar het Akropolismuseum, aan de voet van de gelijknamige tafelberg. Het museum is veel te groot om alles in een uurtje te kunnen bekijken, maar met name de bovenverdieping maakte indruk. Niet alleen vanwege de oude sculpturen die op de Akropolis zijn gevonden, maar vooral ook door het uitzicht op de Akropolis door de hoge glazen wanden.

Nu ligt ze in bed en is nog diep in gedachten verzonken. Het verhaal van Willem van Gilse heeft iets bij haar opgeroepen. Het is 1987, vijfendertig jaar geleden. Lydia werkt parttime als leraar van groep vier op een Warnsveldse basisschool. Ze is twintig weken zwanger van hun tweede kind, al over de helft. Lydia heeft de echo gezien, het wordt een meisje. Ze zal Clara heten.

Het loopt echter anders. De baby overlijdt in de baarmoeder. Op een ochtend in de klas overvalt haar een kilte. Het is opeens stil in haar buik, het gevoel van leven is verdwenen. Lydia voelt onmiddellijk aan wat er aan de hand is. Zij vraagt de directeur op haar klas te letten en gaat op de fiets naar de spoedeisende hulp van het ziekenhuis. Daar constateert de eerstehulparts dat haar kind inderdaad is overleden.

Dood.

Ze draait zich op haar buik en klauwt in het kussen. Alle afschuwelijke herinneringen komen naar boven, eigenlijk zijn ze nooit weggeweest. Het telefoontje naar Johan, de ambulance die haar thuis brengt, de twee verschrikkelijke dagen voordat ze in het ziekenhuis moet bevallen van een dode baby. Ze heeft haar kindje nog vastgehouden, Johan heeft foto's gemaakt. Clara was mooi, maar haar hartje was niet goed aangelegd, verklaarde de gynaecoloog later. Ze was kansloos. Ze mochten op het gemeentehuis geen aangifte doen, want onder de vierentwintig weken wordt een baby niet erkend als kind. Het is een foetus die je weggooit. Je mag haar in het ziekenhuis laten, maar je mag haar ook meenemen en zelf begraven. Voor Lydia en Johan is hun dochter er echter altijd geweest. Ze hebben haar in een kistje gelegd en met een kleine plechtigheid laten cremen. Een kind verliezen, er bestaat geen troost. Je moet ermee leren leven.

Lydia huilt, na vijfendertig jaar huilt ze nog steeds. Maar dan gebeurt er in haar brein iets wonderlijks. Het lijkt alsof de grijze smurrie waarin de herinneringen waren ondergedompeld verdampert en ze toch een zweem van troost ervaart. Het verhaal van Willem van Gilse toont zich als in een bioscoopfilm aan haar. Daar is Clara, gevangen in de kerker van haar kleine, onvolmaakte lichaampje. En daarna, haar ziel wervelend als een vogel in de lucht. Ze is volmaakt gelukkig. Lydia ziet haar dochter door de oneindige ruimte dartelen als een vlinder, omgeven door het goede, het ware en het schone.

In deze nacht, in deze Atheense hotelkamer welt een plotselinge blijdschap in haar op. Deze ervaring moet ze met haar man delen. Ze pakt haar mobiel.

Johan opent kreunend zijn ogen, gewekt uit zijn eerste slaap en drukt op het groene telefoontje.

‘Johan, Johan?’ roept Lydia.

‘Wat is er aan de hand, Lydia, gaat het niet goed met je? Heb je pijn?’

Hij is opeens klaarwakker en doet zijn nachtlampje aan.

‘Ik heb Clara gezien,’ zegt Lydia. ‘Haar ziel heeft vleugels en ze doorkruist het uitspannel. Ze is gelukkig, want ze heeft kennis van het goede, het ware en het schone.’

Johan wrijft verbijsterd in zijn ogen. Hij is van zijn vrouw heel wat gewend, maar dit...

‘Wat bedoel je in godsnaam? Begin eens van voren af aan.’

Lydia haalt diep adem en vertelt over haar ontmoeting met Willem van Gilse.

‘Die oude filosoof, Plato! Hij heeft kans gezien om mij voor het eerst in al die jaren troost te bieden voor het verlies van onze Clara. Ik heb daarnet beseft dat ons kind door haar vroege dood niet gevangen heeft hoeven zitten in een lichaam. Dat is haar bespaard gebleven. Haar dood was een ontsnapping uit een kerker en een vlucht naar de hemel.’

Johan zwijgt.

‘Onze Clara is niet dood, Johan. Ze leeft!’

6. De geesten van onze voorouders zijn onder ons

De tijd die je moet wachten tot je in het ziekenhuis terecht kan is een nare periode. Dokter Wagner heeft voorgesteld om de behandeling te beginnen met chemotherapie.

‘De tumor zit op een plek die in beginsel geopereerd kan worden en we hebben op het eerste oog geen uitzaaiingen kunnen waarnemen. Maar het is een ellendig soort kanker. Een positieve kant van de zaak is dat we hem in een vrij vroeg stadium hebben ontdekt, door de verdenking van hondsdelheid. De chemo is bedoeld om de tumor kleiner te maken voor een grotere succeskans van de operatie.’

Lydia en Johan konden weinig anders doen dan ermee instemmen. De vrouw aan de telefoon die de afspraak maakte zei dat een wachttijd van drie weken normaal is, zelfs nog aan de korte kant. Lydia zou het liefst morgen beginnen.

Ze weet dat ze zich na de chemobehandeling beroerd zal voelen. Maar ze heeft een hekel aan stilzitten en nu ze zich nog redelijk voelt, pakt ze toch haar werk weer op. Een kortdurend traject deze keer, twee sessies met een cliënte die rouwt om het verlies van haar hond. Je eerste gedachte is: nou ja, een hond! Maar Lydia onderschat het niet. Ook huisdieren sterven en hun bezitters kunnen het daar erg moeilijk mee hebben. Lydia heeft het vaker bij de hand gehad, mensen die lief en leed met hun dier delen en er ongelooflijk aan gehecht raken, soms nog meer dan aan familie of vrienden.

Anouk is een vrouw die mooi ouder is geworden. Ze draagt haar lange, grijze haar los alsof ze nog een tiener is. Haar regelmatige gezicht heeft nauwelijks rimpels, maar straalt somberheid uit. Ze is in het zwart gekleed. Lydia wijst Anouk zwijgend de stoel tegenover zich en kijkt haar cliënt verwachtingsvol aan. In een eerste gesprek laat ze graag het initiatief aan de cliënt omdat deze vaak een verrassend rake samenvatting kan geven van wat hem of haar dwarszit.

Anouk opent haar tas en haalt een kleurenfoto tevoorschijn.

‘Dit was Carrie,’ zegt ze en laat de foto zien. Een klein, wollig, zwart-wit hondje met rechtopstaande oortjes en een guitige blik kijkt Lydia vanaf het papier aan.

‘Hoe oud was Carrie?’

‘Bijna tien jaar. Dat is best oud voor zo’n beestje. Ik hield veel van haar.’ Ze huilt nog net niet.

‘Was ze ziek?’

‘Ja, ze leed, ze was half verlamd. De dierenarts vond het niet verantwoord om haar in leven te laten. Ik heb haar moeten laten inslapen.’

‘Dat was moeilijk...’

Anouk slikt en nu komen er tranen in haar ogen.

‘Ik voel me er ontzettend schuldig over.’ Ze haalt diep adem.

‘Die laatste blik van Carrie voordat ze het spuitje kreeg... Het diertje keek me vol verwijt aan, alsof ze wilde zeggen: wat doe je me aan? Die blik zal ik nooit vergeten.’

Lydia voelt onmiddellijk aan waar bij deze vrouw de schoen wringt. Dit is een vorm van rouwen die voortkomt uit zelfverwijt over een wens die onmogelijk had kunnen uitkomen. Anouk wil dat haar Carrie er nog is, maar het hondje is er niet meer. Het zou sowieso gestorven zijn, ook als Anouk het niet uit haar lijden had laten verlossen.

Lydia’s aanpak als rouwcoach zou nu moeten liggen in relativering, in het bieden van een andere kijk op de dood van het hondje. Anouk moet leren accepteren dat zij zonder haar hond verder moet. Maar voordat deze cliënte aan relativierende woorden kan toekomen – ‘...denk eens aan alle mooie herinneringen en aan wat jullie samen hebben meegemaakt...’ – moet zij eerst haar dood in de volle realiteit onder ogen zien.

Lydia vraagt of het overlijden van het dier te voorkomen zou zijn geweest. Anouk moet toegeven dat dit niet zo is.

‘Maar dat wil nog niet zeggen dat ze op dat moment dood moest,’ roept ze uit. ‘Ik twijfelde, maar die dierenarts was zo overtuigend. Mijn vader zegt dat ik schuld heb door de beslissing tot euthanasie te nemen.’

Lydia denkt even na.

‘Ik begrijp dat verwijt van je vader niet goed. Is het niet zo dat jij, en alleen jij, in de positie was om die beslissing te nemen? Heeft jouw vader wel het recht om hierover een oordeel te hebben?’

‘Natuurlijk heeft hij dat. Hij kijkt over mijn schouder mee. Ik kreeg zijn boodschap helder door. Het is mijn schuld dat Carrie dood is.’

Lydia raakt in verwarring.

‘Hoe bedoel je, “ik kreeg zijn boodschap door”? Woont hij ver weg, of zo?’

‘Nee, mijn vader is overleden. Maar zijn geest is nog aanwezig.’

Het gesprek stopt. Ze zitten zwijgend tegenover elkaar.

Wat er nu in Lydia plaatsvindt is misschien niet erg professioneel. Ze is een ogenblik verbijsterd. Ze denkt: die vrouw spoort niet, maar corrigeert haar gedachte meteen weer. Je moet je cliënt altijd serieus nemen. Zij zou zich nu in de gedachten van haar cliënt moeten verplaatsen en daarin proberen mee te gaan. Maar in plaats daarvan borrelt er in haarzelf een sterke herinnering aan haar eigen vader omhoog, een herinnering die ze niet kan verdringen. Het is een valkuil voor elke coach: betrek nooit het probleem of de emotie van je cliënt op jezelf!

’s Middags zit ze op haar werkkamer en overdenkt het coachingsgesprek van die ochtend. Na de opmerking van Anouk over haar vader was ze uit haar concentratie, maar dat kan niet lang hebben geduurd. Hoogstens twintig seconden. Misschien heeft Anouk het niet eens gemerkt. Ze heeft de draad van het gesprek weer opgevat en haar cliënt een spiegel voorgehouden. Na een uur kon Anouk inzien dat de situatie niet kan worden teruggedraaid. Dat het weinig zin heeft om in zelfbeklag te blijven hangen. Maar wat dan? Dat was Anouks vraag. Moest ze Carrie snel maar vergeten? Dat kon ze nooit. Moest ze een andere hond nemen? Lydia heeft Anouk huiswerk meegegeven.

‘Schrijf zoveel mogelijk op wat je van Carrie kunt herinneren. Maak een overzicht van haar hondenleven, leuke en minder leuke dingen en plak er foto’s bij.’

Het noemen van Anouks vader liet Lydia niet los. Na afloop van het eigenlijke coachingsgesprek heeft zij Anouk doorgevraagd over haar relatie met haar vader.

‘Hij is al jaren dood,’ vertelde ze, ‘maar hij spreekt nog steeds tegen me.’ Ze was er stellig van overtuigd dat de geest van haar vader er nog is en dat die zich met haar en haar familie bemoeit. Hij verschijnt in haar dromen, maar ook als ze wandelt, in de trein zit of een boek leest. Ze hoort duidelijk zijn stem. Lydia raakte geboeid door de serieusheid waarmee Anouk erover sprak.

‘Je moet je voorouders eren,’ zei Anouk. ‘Vanuit hun positie zijn ze beter in staat om je leven te overzien dan jezelf bent. Ik hecht veel waarde aan mijn vaders mening. Tien jaar geleden drong hij aan op

mijn scheiding en die raad heb ik opgevolgd. Daarna heb ik Carrie gekocht.’ Ze zuchtte diep.

‘Je hebt het steeds over je vader. Spreekt je moeder ook tot je?’ Anouk lachte, voor het eerst in deze sessie.

‘Mijn moeder leeft ook niet meer. Maar voordat ze overleed was ze zwaar aan het dementeren. Ik denk niet dat zij vanuit het hiernamaals veel te zeggen heeft.’

Het hiernamaals, dacht Lydia. Wat moet ik me daarbij voorstellen? Een hel of een hemel? Een soort vagevuur? Een onderwereld? Zwevende geesten met vleugels? Zijn mijn eigen voorouders, is mijn vader daar ook? En kunnen ze zien en horen wat ik doe? Weten ze dat ik ziek ben en misschien spoedig ook als geest ‘ergens’ zal zijn? Ze staat op van haar bureau. Bij de beweging doet haar buik pijn. Ze negeert het.

‘Ik ga een wandeling maken,’ zegt ze tegen Johan die op zijn eigen werkkamer zit te werken aan een syllabus over ‘*Wiskunde van alledag*’, die hij wellicht als cursus gaat geven.

Ze rijdt naar de Gorsselse Heide, waar de eerste voorzichtige paarse tinten zichtbaar zijn. Op de houten brug over een vennetje kijkt een salamander haar na. Maar Lydia ziet weinig van de natuur om haar heen. Ze laat zich op een bankje zakken met uitzicht over de heide. In gedachten is ze achtenveertig jaar terug in de tijd. Ze is zeventien en zit op het Christelijk Lyceum in Leiden. Het is een geluk dat ze dankzij haar hoge cijfers na de Sassenheimse ULO verder mag leren. Vooraan in het scheikundelokaal is de lerares bezig met een chemische proef in de zuurkast als de conciërge binnensluipt. Hij kent Lydia en komt meteen op haar af. Ze schrikt en loopt met hem mee de gang op.

‘Er is iets met je vader,’ zegt hij. ‘Ik heb telefoon gehad. Het is misschien goed als je naar huis gaat.’

‘Wat is er met hem?’ vraagt ze kleintjes.

‘Dat weet ik niet precies, maar ze zeiden dat je naar huis moet komen.’

Ze haalt haar tas op uit de klas en loopt de school uit. Naar huis is het een klein halfuur fietsen. In de winter gaat ze met de bus naar school, maar nu trapt ze blindelings de route die ze elke dag rijdt. Ze zet haar fiets tegen de muur van de bakkerij en rent naar binnen. Daar treft ze haar moeder aan, volkomen overstuurd.

‘Pappa is er niet meer, Lydia,’ jammert ze. ‘Pappa is dood.’

Zesenvestig was hij pas, haar vader. Te dik, dat wel. De klanten zeiden vaak schertsend dat hij te veel van zijn eigen banketbakkersroom snoepte. Maar de acute hartstilstand tijdens het opspuiten van een slagroomtaart had daar weinig mee te maken, verzekerde de arts die de dood vaststelde. Lydia denkt nog vaak aan haar vader. Bij alle gedenkwaardige momenten was hij pregnant afwezig. De uitreiking van haar vwo-diploma, het slagen voor de pedagogische academie, haar huwelijk met Johan, de geboorte van Jacob.

Haar cliënt Anouk zou zeggen dat hij er juist bij áánwezig was. Ze fixeert haar blik op een struik stekelbrem aan de overkant van het pad. Ze droomt weg en kan de stem van haar vader in haar geheugen terugroepen. Zijn schallende lach en zijn warme, zware stemgeluid. Hij zong bas in het kerkkoor. Spreekt hij nu tegen haar? Ze hoort hem bidden voor het eten en zingen tijdens de kerkdienst in de historische dorpskerk. Ze ziet hem in zijn witte T-shirt bezig in de bakkerij. Als er een wolk voor de zon schuift keert ze terug in de werkelijkheid. Misschien moet ik me er meer voor openstellen, denkt ze. Een paar dagen later ziet Lydia op televisie een reclamespotje van het Afrika Museum. De stem op de achtergrond heeft het over *wereldverhalen* in het museum, zoals een Chinese oudejaarsviering samen met de voorouders. Bij het woord voorouders veert ze op in haar stoel.

‘Ik zou wel naar dat museum toe willen,’ roept ze uit, impulsief als ze is. ‘Nog vóór mijn eerste chemo!’

Johan schudt zijn hoofd, maar hij weet dat als zijn vrouw iets echt wil, ze daar met geen geweld van is af te brengen. Ze heeft hem globaal verteld hoe haar cliënt Anouk haar voorouders vereert. Hij haalt er zijn schouders over op, maar begrijpt wat ze te weten wil komen: is er een mogelijkheid dat overleden voorouders er misschien toch nog zijn? ‘Anouk zei dat ze wel weet dat haar vader dood is,’ zegt Lydia, ‘maar ze ziet haar vader toch als een deel van de levende familie. Ik moest aan mijn eigen vader denken. Het idee dat hij wel dood is, maar dat hij er toch op de een of andere manier nog is. Daar word ik vrolijk van, weet je.’

’s Avonds googelt ze op ‘voorouderverering’ en komt daarmee al het nodige te weten. Maar ze hoopt er in dat museum nog meer over te horen en te zien.

Twee dagen later, op een vrijdag in augustus, rijdt ze naar Berg en Dal, een gehucht vlakbij Nijmegen. Het Afrika Museum bestaat uit een museumgebouw met een park erachter. In het museum bekijkt ze de collectie voorwerpen die hoofdzakelijk zijn verzameld in het continent Afrika door de paters van de Congregatie van de Heilige Geest tijdens hun missiewerk. Ze vindt het prachtig, maar voelt zich er wat ongemakkelijk bij.

‘Is dit geen roofofstek?’ denkt ze. Maar dat hoeft niet. Die paters kunnen het als missionarissen ook gekregen hebben.

Na het museum wandelt ze door het park waar mensen zitten te picknicken tussen de nagebouwde Afrikaanse hutten en bekijkt ze het Ghanadorp. Na een uurtje wordt ze moe. En ze heeft nog niets over voorouders gezien of gelezen. Daarom besluit ze het gewoon maar te gaan vragen. Aan een vriendelijke, oudere dame achter de kaartjesbalie legt ze uit wat ze hier hoopt te vinden. De vrouw kijkt een beetje verschrikt. Maar als Lydia de woorden ‘alvleesklierkanker’ en ‘dood’ uitspreekt, knikt ze begripend.

‘Ik zal zien wat ik voor u kan doen.’ En ze loopt weg. Lydia’s buik doet vandaag iets meer pijn dan de afgelopen dagen. Met een slok uit haar waterfles slikt ze een pilletje weg. Na een tijdje komt de baliemedewerkster terug met een jonge vrouw naast zich.

‘Dit is Gaia Meijer,’ stelt ze haar aan Lydia voor. ‘Zij kan je veel vertellen over voorouderverering.’

‘Mariët heeft me verteld waarvoor u hier bent gekomen,’ zegt ze. ‘Dat vind ik zo bijzonder dat ik zelf ben meegekomen. Het spijt me ontzettend voor u dat u ziek bent. Ik zal zo goed mogelijk uw vragen beantwoorden.’

‘Ik ben Lydia Raadtgever.’ Ze tikken vuisten. ‘Corona, het is nog steeds niet weg,’ zucht Gaia. ‘Zullen we ergens gaan zitten?’ Op de badge op haar blouse leest ze “Dr. G.L. Meyer, Conservator”.

Op het terras vertelt Lydia waar ze mee bezig is.

‘Er is een flinke kans dat ik binnen afzienbare tijd doodga en daar wil ik goed over nadenken. Vooral wil ik weten hoe er in de wereld tegen de dood wordt aangekeken, hoe er in allerlei culturen mee wordt omgegaan. Ik hoorde iets over voorouderverering en ik zag de reclame van dit museum op televisie.’

‘Het verbaast me dat je er zo rationeel over praat,’ zegt Gaia. ‘Veel mensen zouden benauwd zijn en bezorgd als het over hun einde gaat.’

‘Nou ja,’ antwoordt Lydia, ‘ik ben natuurlijk niet helemaal onbewogen. Maar de behandeling van mijn ziekte moet nog beginnen, ik ben nog niet dood, hè.’

Gaia glimlacht. ‘Je instelling past wel in de denkwereld van gemeenschappen die hun voorouders vereren. Die vind je in Afrika, maar vooral in het verre oosten, China, Korea, Japan. Deze mensen gaan daar zelf ook heel rationeel mee om. De dood, daar is voor hen niets zweverigs aan. Ze zijn er namelijk stellig van overtuigd dat hun overleden ouders, grootouders en nog verder weg, dat die in hun midden zijn. Hun gestorven familieleden blijven tot de familie behoren en zijn de natuurlijke beschermers van de levende familie. De doden en levenden zijn met elkaar verbonden door hun gezamenlijke afkomst.’

Lydia hangt aan haar lippen.

‘Die voorouders waken als een soort goden over de levenden. Ze handhaven het recht, bewaken de tradities en wreken zelfs vergoten bloed. En als dank worden er verschillende feesten gehouden ter ere van de overledenen. Ook gebruiken ze voorouderborden. Dat zijn houten borden met de namen van de voorouders erop. Daar wordt bij gemediteerd en er worden wierookstokjes gebrand. In China verbranden ze voor het familiegraf dodengeld en papieren dodenspullen – huizen, auto’s en andere papieren voorwerpen die hun voorouders kunnen gebruiken – en offeren ze fruit en ander voedsel. Voor alles wat er in deze gemeenschappen gebeurt,’ vervolgt Gaia, ‘voor alles wat een sociale betekenis heeft wordt vooraf goedkeuring gevraagd aan de voorouders.’

‘Jeetje,’ verzucht Lydia. ‘Oké... Maar hoe weten die mensen wat hun voorouders zeggen? Ze spreken toch niet echt tegen je? Ze zijn er toch niet meer?’

‘Dat is een logische vraag. En daar is ook een logisch antwoord op. Wij, de levende mensen, dragen de energie van onze voorouders in ons en zij maken ons tot wie we nu zijn. Veel wijsheden liggen al diep in ons verscholen, ook al zijn we ons er vaak niet meer van bewust. We moeten ons er alleen voor openstellen.’

Lydia herinnert zich dat ze diezelfde gedachte ook heeft gehad: moet ik me er meer voor openstellen?

‘Wat je voorouders zeggen komt dus in feite uit jezelf?’

Gaia knikt.

‘Maar hoe doe je dat?’

‘Je kan in je huis een speciaal plekje voor je voorouders inrichten. Een soort huisaltaar of een hoekje waar je foto’s en kristallen voorwerpen neerzet, waar je wierook of een kaars brandt of waar je een waaklichtje laat branden. Alles wat naar jouw gevoel je voorouders kan uitnodigen. Verder moet je rust in jezelf brengen, diep in- en uitademen en je openstellen.’

‘Mediteren?’

‘Een soort meditatie, ja. En vooral moet je er vertrouwen in hebben dat hun gedachten op je overkomen. De voorouders spreken niet letterlijk tegen ons, maar in feite weten we al langer welke waardevolle boodschappen zij komen brengen. Zoals ik zei, het zit als het ware al in ons.’ Ze kijkt Lydia aan. ‘Is dit een antwoord op je vraag?’

Lydia knikt zwijgend. Ze probeert de denkwijze te doorgronden.

‘Kom mee,’ zegt Gaia. ‘Ik zal je iets laten zien.’

Ze lopen terug naar het museumgebouw en Gaia toont een paar voorwerpen die haar de eerste keer niet zijn opgevallen.

‘Dit zijn Chinese voorouder- of zielentabletten.’ Het zijn houten paneeltjes op een soort sokkeltje. Kijk, hier staan in Chinese karakters de namen en de geboorte- en sterfdatums van de voorouders.

En dit is een huisaltaartje dat ons museum van een Chinese familie heeft gekregen waarvan de laatste overlevende stervende was. We mochten met een paar mensen van dit museum ook bij een Chinese oudejaarsviering zijn die samen met de voorouders werd gehouden. Ze hadden voor hun voorouders allerlei gerechten bereid. Ze staken ook wierookstokjes aan. Pas toen die helemaal opgebrand waren, hadden de voorouders het eten op en mochten wij ervan eten. Dat is een voorbeeld van het betrekken van je voorouders bij je leven.’

Tijdens de terugrit naar Warnsveld zit ze in gedachten nog in het museum. Pas als ze de auto de Arnhemse Pleijroute op stuurt realiseert ze zich dat ze vrijwel onbewust heeft gestuurd en concentreert ze zich op de weg.

Eenmaal thuis vertelt ze Johan wat ze heeft beleefd.

‘Ik vond het in zekere zin wel indrukwekkend. Die vrouw heeft voor mij een nieuwe wereld geopend. Ik begrijp Anouk nu beter.’

Johan zegt: ‘Ik weet niet zeker of ik er in geloof, of ik erin wil geloven. Of eerlijk gezegd weet ik het wel. We gaan toch geen huisaltaar in de woonkamer zetten?’

Lydia aarzelt.

‘Toch?’

‘Mijn vader is jong gestorven, zonder dat ik afscheid heb kunnen nemen. Jouw vader en moeder leven niet meer en mijn moeder is ook overleden. Maar we doen daar eigenlijk niets aan. Ik bedoel aan herdenking of zo.’

‘Ze zijn voortdurend in onze gedachten.’

‘Natuurlijk. Maar we herdenken ze niet.’

‘Dat is Rooms,’ zegt Johan, ‘De Katholieken doen dat met Allerzielen. En op televisie hebben ze ook zo’n dodenherdenkingsprogramma. Ik vind dat ontzettend huilerig.’

Er valt een stilte.

‘Ik denk,’ zegt Lydia, ‘dat ik met mijn vader een andere band heb dan met mijn moeder. Zij zei nooit zoveel, ze was gewoon lief. Maar Pappa heeft me belangrijke dingen geleerd. Ik was zeventien toen hij doodging en ik ben er tijden van uit mijn doen geweest. Maar nu nog weet ik alles wat hij me verteld heeft. Is dat niet hetzelfde als wat Gaia Meijer wilde zeggen?’

Johan zwijgt.

’s Avonds zitten ze in de tuin met een pot thee en een fleecevest aan en genieten ze van de rust in de avondschemering. Ze horen alleen sjilpende koolmezen en een zingende merel op de nok van het huis.

‘Heb je het gezien?’ vraagt Lydia.

‘Wat moet ik gezien hebben?’

‘Ik heb foto’s van onze vier ouders op het kastje in mijn werkkamer gezet. Vind je dat niet een beetje melodramatisch? Maar na wat ik vandaag heb meegemaakt...’

‘Toch nog een huisaltaartje?’ grinnikt Johan.

‘Ik weet het, ik ben een sentimentele dwaas. Maar nu misschien mijn eigen einde nadert...’

‘Kom zeg! Je hebt een behoorlijke kans om te genezen.’

‘Weet ik, maar toch... Maar vijf procent van de mensen met mijn ziekte is na vijf jaar nog in leven.’ Ze haalt een zakdoekje tevoorschijn en dept haar ogen.

‘Ik ga contact zoeken,’ gaat ze verder. ‘Met mijn vader. Ik wil samen met hem afmaken wat ik nooit heb kunnen doen.’

In haar geest is een nieuw inzicht gerijpt. Kan ze nog contact met hem maken? Na vandaag hoopt ze van wel. Ze moet zich ervoor openstellen. En nu, in deze situatie met haar eigen naderende einde? Ze

vindt het een troostvolle gedachte dat zij zelf na haar overlijden misschien ook als geest invloed zal kunnen uitoefenen. Dat zij Johan nog kan bijstaan en haar kleinkinderen toch kan zien opgroeien.

7. Een blik in het hiernamaals?

Lydia voelt zich ronduit beroerd. Het is drie dagen geleden dat ze de eerste chemokuur heeft ondergaan, een preparaat waarvan ze de naam niet kan onthouden. Wel de verzamelnaam *cytostatica*. De feitelijke toediening van het spul in het ziekenhuis is haar niet tegengevallen. Comfortabel gezeten in een relaxstoel keek ze toe hoe de roodachtige vloeistof via een infuus in een ader van haar arm druppelde. Johan zat naast haar voor mentale steun. Ze hadden beiden een boek meegenomen, maar van lezen is het niet gekomen. Binnen een uur was het reservoir leeg. Met inbegrip van het voorgesprek met de verpleegkundige en een rustperiode na afloop waren ze een ochtend bezig geweest. Opgewekt reden ze naar huis.

Thuis kreeg ze echter last van bijwerkingen. Het begon de volgende dag met een dodelijke vermoeidheid, terwijl ze juist altijd zoveel energie heeft. De tweede avond kreeg ze een grote bloedneus. En sinds een paar dagen is ze bijna voortdurend misselijk en kan ze nauwelijks een hap eten door haar keel krijgen.

Nu ligt ze op de bank in de woonkamer met een emmertje naast zich. Voor het geval dat. De dokter heeft gezegd dat de chemische middelen in zes tot zeven dagen uit haar lichaam zijn verdwenen, dan moeten ze hun werk hebben gedaan.

Johan is verdiept in een boek. Hij wijkt niet van haar zijde.

Lydia probeert met lezen haar gedachten te verzetten, deze keer een thriller van Nicci French, maar dat lukt niet erg. Ze is een beetje depressief. De ziekte is nu wel erg dichtbij gekomen.

‘Stel nou dat ik doodga, Johan,’ verbreekt ze plotseling de stilte, ‘moeten we langzamerhand niet eens wat dingen gaan regelen?’

Johan schrikt op uit zijn lectuur.

‘Je gaat niet dood, Lydia! Nou ja, nog lang niet,’ nuanceert hij zijn opmerking. ‘Ik hou er rekening mee dat je nog jaren bij me blijft.’

Lydia glimlacht om zijn resolute reactie. De laatste tijd praten ze soms over haar ziekte en hoe die zou kunnen aflopen. ‘Als jij alleen achterblijft,’ zei ze een keer, ‘dan moet je niet in je eentje blijven treuren.’ En een andere keer: ‘Ik ben er dan niet meer als rouwcoach om je te helpen je rouw te verwerken.’ Ze moesten er allebei om lachen. Lydia is haar humor en haar vermogen om te relativieren nog

niet kwijt. Het is alleen op dit moment even moeilijk om positief te zijn. En Johan heeft al moeite met de gedachte alleen.

‘Weet je,’ zegt hij, ‘we moeten niet blijven hangen in een sfeer van afbouw, alsof we de tijd uitzitten. Want zelfs als het niet goed afloopt...’ – hij staat op en kust haar op haar voorhoofd – ‘zelfs dan hebben we nog een hele periode voor ons.’

‘Hopelijk lang, ja.’

‘Weet je nog wat je een paar weken geleden zelf zei? Je zei: “Ik wil alles doen in de tijd die ik nog heb.” En toen ben je naar Griekenland gegaan. Dat was fantastisch.’

Lydia’s gezicht ontspant. Deze herinnering heeft ze nodig om haar optimisme terug te vinden.

‘Ja, dat was mooi. Ik heb er ook nog een vriend aan overgehouden, Willem. En er is daar ook weer een tipje opgelicht van de sluier die over de dood is gedrapeerd.’

Johan kijkt zijn vrouw hoofdschuddend aan.

‘Je bent nog steeds gefascineerd door de dood.’

‘Jazeker. Ik heb erover nagedacht. Ik ben er intussen achter dat er meer manieren van “dood” bestaan. En ik wil ze allemaal leren kennen!’

‘Nou, volgens mij is dood gewoon dood.’

‘Doodgewoon dood?’ Lydia lacht. ‘Nee, hoor. Volgens sommigen sterft alleen je lichaam en gaat je geest niet dood. Volgens anderen verblijft je geest in een hel of een vagevuur. En volgens weer anderen blijft je geest ronddwalen bij de overlevenden. En ga zo maar door.’ Hij knikt bedachtzaam.

‘Grappig dat je dat zo zegt. Je gaat dood, maar toch niet helemaal. Dat doet me denken aan het begrip “limiet” uit de wiskunde. Dat is een soort grens die je nooit bereikt. Als je bijvoorbeeld het getal 1 gaat delen door een steeds groter getal – zoals $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$ enzovoort – en je zet de uitkomsten in een grafiek, dan komt de grafiek steeds dichterbij de nul. Maar hij bereikt die nooit. Misschien bereik je de dood ook wel nooit.’

‘Je bent me er een, Johan. Ik ben je even kwijt, wiskunde is niet mijn ding. Maar je hebt gelijk. Als je even dieper nadenkt dan is “dood” helemaal niet zo’n eenduidige toestand. En je hebt ook gelijk dat we zoveel mogelijk moeten maken van de tijd die mij misschien nog rest. En nu ik dit zo zeg, dat moet je eigenlijk altijd, ook als je niet ziek

bent. We moeten weer dingen gaan doen zodra ik dat fysiek aankan. Maar eerst moet dat gif uit mijn lijf.'

Minder dan een week later, in de laatste week van augustus voelt, Lydia zich weer goed genoeg om iets te ondernemen. Hun zoon Jacob, die bij uitzondering eens een vrije dag heeft genomen, Annemiek en hun twee dochters Tara en Mila zijn uit Woerden gekomen om op deze mooie nazomerdag met hen naar de Hoge Veluwe te gaan. Terwijl Johan en Lydia het Museum Kröller-Müller bekijken, maken de kinderen en kleinkinderen een wandeling door het park. Daarna rijden ze in twee auto's een ronde langs de bossen en heidevelden van het park. Ze stoppen bij het jachtslot St. Hubertus om de karpers in de vijver te bewonderen. Later picknicken ze op een zonnige open plek in het landschap. Lydia is ontspannen. Ze zit in haar stoeltje en moet denken aan het Franse hondje dat haar heeft gebeten. Is dat nog maar twee maanden geleden? De klachten waar ze mee naar de dokter ging bleken niet van hondsdolheid te zijn, wel van kanker. De specialist in het ziekenhuis kwam tot de cynische conclusie dat dit goed nieuws was. Hondsdolheid leidt, als je eenmaal klachten hebt, binnen enkele weken onherroepelijk tot de dood. Bij kanker heb je nog een kans om te overleven.

Sindsdien is er veel gebeurd.

Na de picknick liggen haar zoon en schoondochter in het gras. Johan ligt, zoals bijna altijd, te lezen. De twee meisjes Tara en Mila zoeken naar insecten. Ze vinden grote zwarte torren die door het witte zand ploeteren en die ze met een stokje proberen te sturen. Mila vindt iets verderop een mierensnelweg.

'Kijk eens, oma,' roept Mila, 'wat een grote mieren!' Ze kijkt om naar Lydia. 'Hé, wat is er met oma?'

Lydia is opzij gezakt in haar stoeltje. Ze ademt zwaar.

De anderen zijn gealarmeerd.

'Ma, wat is er met je?' vraagt Jacob. En tegen zijn vader: 'Het gaat niet goed met ma, hoor. Ze doet zo vreemd.'

'Lydia!' roept Johan. Ze wijst naar haar bovenbeen, waar een vuurrode plek verschijnt.

'Wesp,' fluistert ze. Tegelijkertijd ziet hij een reusachtig wespachtig insect rondvliegen.

'Is ze allergisch?'

‘Weet ik niet,’ zegt Johan. ‘Nooit iets van gemerkt. Misschien is het die verdraaide chemo.’

‘Ik bel een ambulance.’ Jacob pakt zijn mobiel. ‘Verdomme, haast geen bereik.’ Hij rent naar een iets hoger gelegen terrein en belt 112. Annemiek loopt met de twee meisjes weg. Zij wil niet dat de kinderen zien wat er met hun oma gebeurt.

Het duurt bijna twintig minuten voordat de ambulance uit Ede er is. Al van ver horen ze de sirene over de doorgaande weg langs het park rijden. Er gaan echter nog kostbare minuten voorbij voordat de ziekenwagen naast hen stopt en een vrouw en een man in turquoise ambulancekleding komen aanrennen. Lydia is buiten bewustzijn geraakt. Johan praat wanhopig tegen haar, maar ze reageert niet. Hij wijst naar de wespensteek op haar been.

‘Gestoken door een hoornaar.’

De verpleegkundige ziet in een oogopslag wat er aan de hand is.

‘Anafylactische shock,’ zegt ze tegen haar collega. ‘Adrenaline, snel.’ Terwijl de ene verpleegkundige de injectie toedient, legt de andere een stethoscoop op Lydia’s borst.

‘Ik hoor vrijwel geen hartslag meer!’ fluistert ze. ‘Hartstilstand. We moeten haar reanimeren.’

Haar collega rent naar de auto om de defibrillator te halen.

Pas om negen uur ’s avonds krijgt Johan toestemming van het Edese ziekenhuis om bij zijn vrouw te gaan kijken. Ze ligt er triest bij. Maar gelukkig leeft ze nog, denkt hij. Haar ademhaling wordt nog ondersteund door een beademingsmachine. Ze heeft een kapje over haar mond, dus kan ze niet praten. Maar daar heeft ze ook geen behoefte aan. Johan praat zachtjes tegen haar.

‘Nou was je er toch bijna tussenuit geknepen,’ fluistert hij. Een flauwe glimlach is zijn beloning. Op dat moment komt een arts haar kamer binnen, duidelijk op weg naar huis. Hij heeft zijn witte jas al uitgetrokken. Hij stelt zich voor als de dokter die dienst had toen Lydia werd binnengebracht. Hij kijkt op de status en observeert Lydia.

‘Dat gaat wel goed,’ zegt hij. ‘Het is kantje boord geweest, meneer Raadgever. De ambulancemensen hebben haar leven gered.’

‘Ze waren er goddank net op tijd, ja.’

‘Dit kan er dus gebeuren door een simpele wespensteek. Wist u niet dat uw vrouw allergisch is voor wespen?’

‘Nee, in al die veertig jaar...’

‘En dan ook nog door een hoornaar, die is een graadje erger. Tijdens een anafylactische shock kan een spontane hartstilstand optreden. De ambulance had inderdaad niet veel later moeten komen. Gelukkig heeft het hart van uw vrouw maar heel kort stilgestaan. Enkele seconden, volgens de ambulanceverpleegkundige. Ik verwacht dan ook geen schade aan de hersenen of andere organen. Ze heeft veel geluk gehad.’
‘Dus het lag niet aan de chemo?’

‘Voor zover ik weet,’ verklaart de arts, ‘is er nooit onderzoek gedaan naar de combinatie van chemobehandelingen en een anafylactische shock. Maar uw vrouw lijkt het trauma goed te hebben doorstaan. Alles functioneert naar behoren. In haar bloedwaarden treffen we afwijkingen aan, maar die kunnen worden verklaard door de kanker en de chemotherapie.’

‘Dank u wel, dokter,’ zegt Johan nederig.

‘Bedank die ambulancezorgverleners maar.’ Hij maakt een saluerende beweging en verlaat de kamer.

Twee dagen later mag Lydia naar huis. De dokter wilde het nog even aanzien, zoals dat heet, ook al in verband met haar behandeling tegen kanker. Aan het begin van de middag haalt Johan haar op. In de auto naar huis is Lydia zwijgzaam. Ondanks dat ze de afgelopen twee dagen nauwelijks met elkaar hebben kunnen praten weten ze beiden weinig te zeggen. Eenmaal thuis nestelt Lydia zich op de bank met een plaid over haar benen. Ze zegt dat ze zich redelijk voelt, maar nog steeds erg moe is.

‘Kom bij me zitten,’ zegt ze, terwijl ze met haar hand naast zich op de bank slaat. ‘Ik wil met je praten.’

‘Ik haal eerst koffie voor ons.’

‘Oké.’

Met twee bekers cappuccino komt hij even later de kamer weer binnen. Johan kijkt zijn vrouw onderzoekend aan. Er is iets in haar gelaatsuitdrukking dat hij niet goed kan plaatsen. Het lijkt alsof Lydia’s blik sprankelt. De treurnis van de afgelopen weken lijkt eruit verdwenen. Haar ogen glanzen en rondom haar mond ligt een schaduw van een glimlach. Toen hij haar vanmiddag aantrof in de hal van het ziekenhuis heeft hij dit ook al waargenomen maar er niets over gezegd. Lydia neemt een slok van haar koffie.

‘Ik ben blij dat ik nog leef,’ begint ze. ‘Ik ben dood geweest, Johan. Realiseer je je dat?’

‘Daar ben ik me heel goed van bewust. En ik kan aan je zien dat je blij bent. Zoals je nu kijkt, zo keek je ook toen je voor het eerst zwanger was.’

Lydia schenkt haar man een innemende blik.

‘Ik ben dood geweest,’ herhaalt ze. ‘Ik zat daar rustig in mijn stoeltje en opeens voelde ik een felle steek in mijn been. Dat weet ik nog. Maar vanaf dat moment is mijn herinnering vaag. Ik voelde me plotseling heel beroerd worden en ik kon moeilijk ademen. Ik dacht dat ik een hartaanval kreeg. Daarna is het zwart.’

‘We hebben meteen 112 gebeld, maar het duurde een tijdje voordat ze er waren. Die verpleegkundige zei inderdaad dat je een hartstilstand had.’

‘Dat heeft de dokter in het ziekenhuis me ook verteld. Mijn hart heeft even stilgestaan.’

‘Maar dankzij de ambulance leef je nog.’

‘Ja. Maar ik wil je iets vertellen. Iets dat ik heb meegemaakt. Beloof me dat je me niet in de rede valt.’

‘Oké.’

‘Nou, alles werd inderdaad zwart. Maar toen gebeurde er iets wonderlijks. Het leek alsof ik boven de grond ging zweven. Je ziet dat soms in films, maar dit was echt zo. Ik zag jullie en de ambulanceverplegers met mij bezig.’

Ze zwijgt een ogenblik. Johan wil iets zeggen, maar ze weert hem af met haar hand.

‘En toen,’ fluistert Lydia, ‘was ik opeens in een andere wereld. Ik kan het bijna niet beschrijven.’

‘Probeer het toch maar.’

‘Ik zweefde door een ronde, donkere tunnel, zoiets als een tunnel door een berg heen. Het was er donker, maar aan het einde ervan was licht. Helderwit licht, niet verblindend maar uitnodigend. Ik was los van mijn lichaam, ik had geen pijn en ik voelde me vrij en gelukkig. Ik zweefde naar het licht toe. Ik zag prachtige landschappen. Bergen zoals in de Alpen, maar ook groene heuvels en vergezichten zoals we in Engeland hebben gezien, allemaal heel uitnodigend. Het leek op een romantisch schilderij van Paulus Potter, een meer, grote bomen, een

pad naar de verte... Toen ik verder zweefde wist ik dat mijn vader en moeder en onze Clara daar ergens moesten zijn.'

Terwijl Lydia spreekt geven haar glanzende ogen haast licht. Johan ziet dat ze in zichzelf is gekeerd en op dit moment volmaakt gelukkig is. Zelf heeft hij wel eens iets over zo'n ervaring gelezen, maar die toen, rationeel als hij is, onmiddellijk naar het rijk der fabelen verwezen. En nu, zijn eigen vrouw. Zijn Lydia...

'Dit pakt niemand mij af, Johan. Deze ervaring. Het was alsof ik een blik mocht werpen in wat er na ons leven komt.'

Het blijft lange tijd stil.

'Mag ik iets vragen?'

Lydia glimlacht.

'Natuurlijk.'

'Hoe liep het af?'

Ze zucht diep en er verschijnen tranen in haar ogen.

'Op een gegeven moment was het alsof ik werd afgeremd, alsof de afstand tot die mooie wereld groter werd. Het licht werd onbereikbaar. Toen ik wakker werd en ik me langzaam realiseerde dat ik weer terug was in de gewone wereld, voelde ik me teleurgesteld. Het ziekenhuis, de kanker, de chemotherapie. Ik weet nog dat ik me ontzettend schuldig voelde tegenover jou. Alsof ik liever bij je weg had gewild of zo.'

Johan geeft haar een knuffel. 'Het is inderdaad een wonderlijke ervaring.'

'Ja, heel wonderlijk. Maar jij gelooft me toch?' vraagt ze een beetje angstig.

'Ik geloof je voor honderd procent.'

'Het was zo reëel, zo echt, dat verzint een mens toch niet?'

Ze zitten nog lang tegen elkaar aan op de bank. In de afgelopen veertig jaar hebben ze zich nog zelden zo dicht bij elkaar gevoeld.

'Deze ervaring verandert mijn leven,' zegt ze. 'Weet je, nu ik dit heb meegemaakt ben ik niet bang meer voor de dood. Want ik heb gezien dat er daarna iets moois komt.'

Nog een aantal dagen verkeert Lydia in een staat van euforie, tot ze langzaam weer terugkeert tot de alledaagse werkelijkheid. Vaag voelt ze het gezwel in haar buik, maar misschien is dat ook maar verbeelding. Binnen twee weken krijgt ze de tweede

chemobehandeling en daarna een operatie waarbij de tumor zal worden verwijderd. Zolang staat haar leven stil.

Intussen heeft Johan gegoogeld. Hij heeft gelezen dat Lydia niet de enige is die een bijna-doodervaring heeft gehad. Heel veel mensen hebben verklaard iets dergelijks te hebben meegemaakt. Er is zelfs universitair onderzoek naar gedaan. Wetenschappelijk bewijs voor een doorbestaan na de dood is niet gevonden, maar ook het tegenovergestelde kan niet worden aangetoond. Er zijn wetenschappers die in de mogelijkheid geloven dat al deze mensen een glimp van de werkelijkheid van ná het leven hebben opgevangen. Maar er zijn ook sceptici die beweren dat het een illusie van onze hersenen is. Zij hebben ontdekt er een sterk hallucinerend stofje in onze hersenen voorkomt, dimethyltryptamine, dat zulke beelden kan veroorzaken. Maar daar wil Lydia niets van horen.

‘Haal mijn ervaring nou niet naar beneden,’ zegt ze. ‘Ik heb het gezien, gevoeld en geroken. En wat het ook mag zijn, doodgaan hoeft voor mij niet meer angstig te zijn, maar juist mooi en vredig. Daar wil ik in geloven.’

8. We komen terug, maar hoe?

Tijdens de controle in het ziekenhuis is op de scan te zien dat de eerste chemokuur iets doet. De tumor is kleiner dan voorheen. Lydia en Johan halen opgelucht adem. Ze waren allebei erg gespannen voor het consult. Dokter Wagner laat op haar scherm opnames zien van voor en na de behandeling.

‘Het is een positief teken,’ zegt ze. ‘Want hoe kleiner de tumor, hoe groter de kans op succesvol opereren. Hopelijk zal er door de tweede chemokuur nog enige reductie van tumorweefsel plaatsvinden.’

Lydia kijkt naar de beelden en kan zich haast niet voorstellen dat dit zich allemaal in haar eigen buik afspeelt.

‘Hoe kom ik toch aan die ziekte?’ vraagt ze een beetje wanhopig.

Dokter Wagner haalt een beetje moedeloos haar schouders op. ‘Er is geen duidelijke oorzaak van alvleesklierkanker bekend,’ zegt ze. ‘We weten dat de leeftijd een rol speelt, in die zin pas je in de doelgroep, als ik het zo mag zeggen. Overmatig alcoholgebruik is een risicofactor, maar daarvan is bij jou geen sprake, je hebt een schone lever. En de ziekte kan ook erfelijk zijn.’

‘Het komt in mijn familie verder niet voor.’

‘Tja, het klinkt misschien niet prettig, maar het is hoofdzakelijk een kwestie van toeval. Een ongunstige samenloop van factoren in het lichaam. Een kwestie van ongecontroleerde celdeling. Pure pech, eigenlijk.’

Daar moeten ze het mee doen.

‘In jouw geval dienen we de chemo’s toe met een tussenperiode van ongeveer twee weken. Je mag bij de balie een afspraak maken voor begin volgende week.’

De volgende ochtend blijven er grote plukken haar in Lydia’s haarborstel zitten. Ze weet dat het zal gebeuren, maar toch verschijnen er tranen. Zo’n twee weken na de eerste chemokuur, heeft de dokter gezegd.

Na drie dagen heeft ze geen haar meer over. Al voor de eerste behandeling is ze op aanraden van de arts naar een haarkunstenaar geweest om een pruik te laten aanmeten. Ze heeft hem nog niet willen ophalen, want er is altijd een kleine kans dat je niet kaal wordt. Maar helaas. Ze slaat een kleurige hoofddoek om en rijdt naar Doetinchem.

Met haar nieuwe *look* ondergaat Lydia gelaten het tweede chemo-
infuus.

‘Zal ik meegaan?’ heeft Johan gevraagd.

‘Hoef niet hoor, ik weet nu hoe het gaat. Ik neem een paar
tijdschriften mee en dan red ik me wel.’

Gedurende een paar dagen erna is ze weer misselijk en voelt ze zich
moe, terwijl ze ’s nachts toch goed slaapt. De tweede dag krijgt ze
opnieuw een bloedneus. Maar ze weet dat het erbij hoort. En ook dat
de klachten weer zullen afnemen.

Lydia overweegt om weer wat werk op te pakken, maar haar verstand
zegt dat dat niet wijs is. Door de operatie gaat ze een tijd uitvallen en
moet ze haar cliënten in de steek laten, geen idee voor hoe lang. Johan
is het met haar eens.

‘Maar dan wil ik in elk geval iets leuks gaan doen.’

‘Met de camper op vakantie?’

Lydia denkt aan Frankrijk en wat er daarna is gebeurd.

‘Nee, Johan. Dat vind ik te veel risico. Ik voel me nu redelijk, maar ik
kan zomaar een terugval krijgen. En we weten ook niet precies
wanneer ik aan de beurt ben voor de operatie.’

‘Binnen een maand, heeft de dokter gezegd.’

‘Oké. Dan hebben we dus nog alle gelegenheid om leuke dingen te
doen.’

’s Avonds vermaakt ze zich met Facebook op haar iPad.

‘Jeetje,’ roept ze uit, ‘dit lijkt me leuk. Reclame voor een rondvaart
over de IJssel. We wonen zo dicht bij die rivier, maar ik heb er nog
nooit op gevaren. Kijk, hier, een rondvaart vanuit Kampen. Zullen we
dat doen?’

Johan kijkt op van zijn boek. ‘Hm...’

‘Hij duurt tweeënhalve uur, over de IJssel. Lijkt me enig.’

‘Is dat niet saai?’

‘Hè, toe, Johan wees een beetje enthousiast. Dit is net wat voor mij, ik
kan erbij zitten, het is niet te vermoeiend en je ziet nog eens iets.’

‘Goed, goed.’ Met tegenzin legt hij het boek terzijde. ‘Laat maar zien.’

‘Kampen is een mooie stad. Daar wil ik na een paar uur stilzitten op de
boot wel eens rondkijken. En je kunt er ook vast wel lekker eten.’

‘Je hebt het al helemaal bedacht, hoor ik.’ Nu lacht hij naar zijn vrouw.

‘Weet je, ik heb bewondering voor je levenslust. Jij bent niet te
stuiten.’

‘Wat moet ik dan? In een hoekje gaan zitten somberen tot ik dood ben?’

‘Dood, dood. Je hebt het er veel te vaak over.’

Lydia merkt dat haar man zich ongemakkelijk voelt als ze het woord uitspreekt. Alsof hij de realiteit niet onder ogen wil of durft te zien. ‘Nou,’ antwoordt ze vinnig, ‘je mag dan net doen alsof het niet zo is, maar dat is een bloedserieus scenario voor mij. Ik wil alles halen uit het leven dat ik nog heb.’

Johan staat op en knielt voor Lydia’s stoel. Hij legt zijn hoofd op haar knieën.

‘Oké,’ mompelt hij. Als hij even later naar haar opkijkt ziet ze dat hij huilt. Haar rok is nat van de tranen.

Op een zondag half september rijden Lydia en Johan naar Kampen. Het weer zit niet mee. Het is de koudste 18° september ooit, het is maar 14°, maar gelukkig is het wel droog. Met moeite en na lang rondjes rijden vinden ze uiteindelijk een plekje op de parkeerplaats aan de stationszijde van de IJssel. Geen beste start van het uitstapje. Maar zodra ze de parkeerplaats verlaten en de brug oplopen, openbaart zich de magie van de stad. De glinsterende rivier vlak voor hen met aan de overkant grote twee- en driemasters aan de kade, daarachter de fraaie stadsvilla’s die de rand van het stadscentrum vormen en op de achtergrond de contouren van de Bovenkerk die boven alles uitsteekt. ‘De rondvaartboot moet hier ergens liggen,’ zegt Johan die een afdruk van de website bij zich heeft. Hij speurt de kade af. ‘Er liggen nogal wat passagiersschepen.’

‘Ik heb op de site gezien dat hij blauw is.’

Terwijl ze over de kade lopen ontdekken ze in de verte inderdaad de blauw en zwart geschilderde romp van het schip waarmee ze gaan varen. Het heet *De Veerman van Kampen* en het ligt gemeerd aan de IJsselkade. Er blijken meer mensen te zijn die de rondvaart gaan maken en in de richting van het schip lopen.

Een jonge vrouw in uniform met een scanapparaat wacht bij de brede loopplank haar passagiers op.

‘Welkom aan boord,’ zegt ze terwijl ze de reserveringen scant.

Eenmaal aan boord bewonderen ze de luxe uitstraling van het interieur dat zo uit het begin van de vorige eeuw kan stammen. Grote ramen, houten wandpanelen en comfortabele leren stoelen. Het is druk. De

meeste passagiers vinden het te fris om op het bovendek te zitten, dus loopt het binnen snel vol. In het midden van de ruimte staat een grote ronde tafel en tegen de wanden staan rechthoekige tafels met vier stoelen.

‘Mag ik bij het raam zitten?’ vraagt Lydia als een schoolkind dat op schoolreis gaat. De meeste tafels aan de zijboorden zijn echter al bezet. Dan zien ze een vierpersoons tafel waaraan één man zit. De andere drie stoelen zijn nog leeg. Hij ziet er bijzonder uit in zijn eigele overhemd met rechtopstaande kraag met een oranje-rood jasje eroverheen en een zwarte broek. Hij is misschien halverwege de veertig en heeft een enigszins oosters uiterlijk. Als ze zijn uitdossing ziet denkt Lydia te begrijpen waarom er nog niemand bij hem aan tafel is gaan zitten. Hij heeft donker haar en een ringbaard die hem de uitstraling van Paulus de Boskabouter geeft.

‘Vindt u het goed als we aanschuiven?’ vraagt Lydia met haar liefste glimlach.

‘Maar natuurlijk,’ antwoordt hij. ‘Graag zelfs, want alleen is maar alleen, nietwaar?’

‘Jij wilt toch bij het raam zitten?’ vraagt Johan. Lydia glimlacht. ‘Je bent lief,’ zegt ze.

De man glimlacht ook.

‘Mag ik u koffie aanbieden?’ vraagt Johan galant. ‘Omdat u onze plekjes bezet heeft gehouden, zal ik maar zeggen...’ Hij lacht om zijn eigen grapje.

‘Mag het ook thee zijn?’

‘Natuurlijk.’ Johan stapt in de richting van de bar.

‘Komt u van ver?’ vraagt de man aan Lydia zodra zij zich heeft geïnstalleerd.

‘Wij komen uit Warnsveld. Dat ligt bij Zutphen.’

‘Ja, ja, dat weet ik. Zutphen, ja. Een stad waar veel mensen met esoterische en occulte interesses wonen. Er zijn diverse Vrije Scholen. Zelf woon ik in Eerbeek, maar mijn werk is in Loenen. Bij het Maitreya Instituut. Ik heet Sangpo.’ Ze schudden handen.

‘Ik ben Lydia.’

De man is duidelijk op een praatje uit. Lydia kijkt eens goed naar hem. Intelligente ogen in een gegroefd gezicht, een wat overhangende onderlip, maar uit zijn hele houding straalt een ontspannen vriendelijkheid.

‘Wat is dat voor instituut?’ voelt ze zich verplicht te vragen. Op dat moment komt Johan terug met een dienblad met koffie en thee en een schaal met koekjes.

‘Ze weten hier wel van rekenen, zeg.’ fluistert hij tegen zijn vrouw.

‘Dit is Johan, mijn man,’ zegt Lydia. ‘En dit is Sangpo., eh...’.

‘Sangpo,’ vult de man aan.

‘Sorry,’ verontschuldigt ze zich, ‘maar u hebt ook geen alledaagse naam.’

‘Het is een Tibetaanse naam. Die betekent “waardevol, positief” en dat probeer ik in mijn leven waar te maken.’

‘Laat me raden,’ zegt Johan, ‘u bent boeddhistisch, aan uw kleding te zien. Oranje is toch de kleur van het boeddhisme?’

‘Ik ben inderdaad een boeddhistische monnik. En het Maitreya Instituut is een Tibetaans-boeddhistische organisatie. We hebben twee centra, een in Amsterdam en een in Loenen. Je kunt er cursussen volgen in boeddhistische filosofie en meditatie.’

Lydia denkt: dit lijkt wel reclamezendtijd.

Door de omroepinstallatie klinkt een stem die de gasten welkom heet en aankondigt dat de rondvaart begint. Onder het monotone gedreun van de motor komt het schip in beweging. Als eerste passeren ze de opengedraaide stadsbrug die Johan en Lydia zojuist zijn overgestoken. Ze bewonderen het stadsfront en krijgen even later uitzicht op de natuur in de uiterwaarden die zich langzaam openen.

‘Moet je zien,’ roept Johan uit, ‘het stikt hier van de ooievaars. Die waren in onze jeugd haast uitgestorven.’

Maar Lydia heeft op dit moment meer belangstelling voor de persoon die tegenover haar zit dan voor de ooievaars. Ze heeft een ingeving. Sangpo zit met een neutrale blik de omgeving in zich op te nemen zonder opwinding en zonder non-verbaal commentaar te leveren. Er gaat een rust van hem uit die haar een beetje jaloers maakt. Ze zou willen dat ze zelf ook zo evenwichtig en gelijkmoedig kon zijn.

‘Mag ik u iets vragen?’

‘Zeg alsjeblief “jij” tegen me.’

‘Oké. Hoe kijkt het boeddhisme naar de dood?’ vraagt ze plompverloren.

‘Lydia!’ broemt Johan. ‘Moet je hem hiermee op zijn vrije zondag lastigvallen?’

Maar Sangpo buigt zich glimlachend naar haar toe. En terwijl iedereen om hen heen de schoonheid van het IJssellandschap bewondert, ontwikkelt zich tussen hen een bijzonder gesprek.

‘Integendeel,’ zegt hij, ‘ik ben altijd in functie. En je vraagt dit vast niet zonder reden.’

‘Nee,’ antwoordt Lydia. Aan weerszijden van de rivier glijden langzaam de kribben en de tussenliggende strandjes voorbij en ziet ze in de verte het dorpje Wilsum liggen. Maar Lydia neemt er weinig van waar. Ze vertelt aan deze wildvreemde man haar verhaal. Johan voelt zich gegeneerd, maar legt zich er al snel bij neer. Hij is niet in staat om de obsessie van zijn vrouw te stoppen.

‘Ik haal nog een keer koffie en thee,’ zegt hij.

Als Lydia is uitgesproken, zwijgt Sangpo een poosje.

‘Ik vind het heel erg voor je dat je ziek bent,’ zegt hij uiteindelijk. ‘De prognose van alvleesklierkanker is niet best, dus ik kan heel goed begrijpen dat je je met het onderwerp “dood” bezighoudt. Persoonlijk ben ik het stadium voorbij dat ik vrees voor de dood. De dood is alleen maar een soort tussenstation. Boeddha heeft ons geleerd dat mensen meerdere levens na elkaar doormaken.’

‘Een tussenstation...’ Lydia moet even aan dominee Jo de Roode denken.

‘Jazeker, je geest bewoont nu jouw lichaam en in een volgend leven bewoont je geest een ander lichaam. De wedergeboorte heeft dus betrekking op je geest en niet op je lichaam. Je lichaam is opgebouwd uit atomen en is materie. Je geest is geen materie en vormloos.’

‘En de dood?’

‘Als je sterft, scheiden lichaam en geest zich van elkaar. Je lichaam verandert in een lijk en je geest gaat verder naar een ander lichaam. Je geest is zonder begin en zonder einde.’

Johan komt terug van de bar en zet een nieuwe ronde koffie en thee op tafel.

‘Vergeten jullie niet naar buiten te kijken?’ vraagt hij.

Maar Lydia verkeert in een staat van bijna-trance, zo is ze geconcentreerd op deze monnik die haar kennis laat maken met nieuwe ideeën over de dood. Gedachteloos schept ze suiker in haar kopje.

‘Je bedoelt reïncarnatie?’

‘Inderdaad. Wij boeddhisten geloven dat we een eindeloze cyclus doormaken van dood en wedergeboorte.’

‘Je komt dus steeds weer terug?’

‘Ja.’

‘En hóe kom je dan terug?’

‘Ha, ja, dat hangt van je karma af.’

Lydia heeft het woord wel eens gehoord, maar ze heeft er geen plaatje bij. Vragend kijkt ze Sangpo aan.

‘Karma is een woord uit het Sanskriet en betekent “daad” of “werking”. In feite is je karma de verzameling van alles wat je in je leven denkt en doet, zowel goed als slecht. Als je goed hebt geleefd en veel goede daden hebt verricht en goede gedachten hebt gehad, dan word je opnieuw geboren als een beter mens of als iemand met een betere positie. Heb je echter een slecht leven geleid, dan kom je bij de reïncarnatie terug als een minder persoon, als een verschoppeling of misschien zelfs als een dier. Als je slecht hebt geleefd, krijg je in je volgende leven ook meer met tegenslagen en pech te maken.’

‘Poetin?’

Sangpo barst in lachen uit.

‘Tja, die heeft waarschijnlijk weinig positiefs te verwachten in een volgend leven.’

Twee uur later meert *De Veerman van Kampen* aan de Kampense kade. Lydia had nog wel verder willen praten, maar Sangpo gaf aan dat hij ook nog van de vaartocht wilde genieten.

‘Kom gewoon eens langs op ons instituut voor een lezing, een cursus of een meditatie-avond. Je bent van harte welkom.’ Hij overhandigde haar een ouderwets visitekaartje.

Na afloop van de vaartocht vinden ze een restaurant in de winkelstraat van Kampen. Als ze hebben besteld verontschuldigt Lydia zich tegenover Johan voor haar gedrag.

‘Ik weet dat ik misschien ons uitstapje heb verknoeid, maar ik kon deze gelegenheid niet voorbij laten gaan.’

‘Och, het viel nog mee,’ reageert Johan. ‘Alleen het eerste halfuur was je ergens anders.’

Lydia lacht opgelucht.

‘Gelukkig had je daarna wel aandacht voor de boottocht. Ik vond het tenminste erg aardig.’

Die nacht kan ze het gesprek met Sangpo niet uit haar gedachten zetten. Reïncarnatie. Volgens het Boeddhisme is de dood dus maar een

tussenstation, totdat je ziel terugkomt in een ander lichaam. Afhankelijk van wat je in je vorige leven hebt uitgespookt. Haar gedachten tolleren. Ze laat familie, vrienden en kennissen de revue passeren. Zijn zij allemaal aan hun zoveelste leven bezig? Weinigen zullen zich daarvan bewust zijn, meent ze. En dragen ze allemaal de gevolgen van het goede of het slechte dat ze in een vorig leven hebben gedaan? Trouwens, wat is goed en wat is slecht? Daar kun je heel verschillend tegenaan kijken. Wie voor de één een held is, is voor de ander een misdadiger. Hoe zou het karma van iemand als Poetin eruitzien? Wat staat hem in een volgend leven te wachten na wat hij momenteel teweegbrengt? Lydia moet het ook op zichzelf betrekken. Ze kan zich haast niet voorstellen dat ze eerdere levens achter de rug heeft. Ze kan zich daar tenminste niets van herinneren. Ze denkt: En wat ik nu moet doormaken? Ben ik in een eerder leven soms een slecht mens geweest waardoor ik nu kanker heb? Ze kan het bijna niet geloven.

Een dag of wat later belt Annemiek.

‘Ze is toegelaten!’ vertelt ze met een stem die trilt van opwinding. Lydia is overdonderd en weet even niet waar haar schoondochter op doelt.

‘Mila! Op de School voor Jong Talent in Den Haag.’

Lydia laat zich op de poef zakken. De laatste tijd is ze zo bezig geweest met haar eigen zorgen en haar obsessie voor de dood, dat de belevenissen van haar kleindochters op de achtergrond zijn geraakt. Een halfjaar geleden heeft Mila auditie gedaan om toegelaten te worden tot het conservatorium in Den Haag. Daar hebben ze een speciale opleiding voor scholieren met een muzikaal talent. En talent heeft Mila. Al sinds haar vierde jaar speelt ze viool. Ze kreeg les van een vioolleraar die al snel doorkreeg dat dit kind een speciale aanleg voor het instrument heeft. Pijlsnel doorliep ze de stadia van het vioolspel. Ze leerde moeiteloos het muziekschrift, leerde de posities en de strijktechnieken en speelde op haar negende tijdens een voorspeelmiddag samen met haar leraar het dubbelconcert van Bach. ‘Wat fantastisch!’ roept Lydia uit. Ze is echt blij, maar onmiddellijk ziet ze ook problemen. Zo’n jong meisje nog, helemaal in De Haag. ‘Wat fijn voor haar. Want ze doet niets liever dan vioolspelen, toch? Wat vindt ze er zelf van?’

‘Ze vindt het helemaal geweldig. Ze kan daar haar school afmaken en ook door naar de havo of het vwo. En tegelijkertijd krijgt ze vioolles van gerenommeerde leraren van het conservatorium.’

‘Wat ben ik blij voor jullie. Maar hoe gaan jullie dat doen? Ze is pas tien, ze kan toch niet elke dag op en neer reizen?’

‘Nee, hoor, dat hoeft niet. Het conservatorium beschikt over gastgezinnen waar zulke kinderen terecht kunnen.’

Zulke kinderen, denkt Lydia.

‘En in de weekenden is ze thuis. Komende vrijdag gaan we al kennismaken.’

‘Wow, op haar tiende al de deur uit. Dat is heftig, zeg.’

Nadat ze haar mobiel heeft uitgeklikt, zit ze nog geruime tijd als een Boeddha op de poef. Ze is verbijsterd, maar niet speciaal vanwege wat Annemiek vertelde over haar kleinkind. Lydia weet al jaren dat Mila een begaafd meisje is. Omdat ze ver weg wonen ziet zij haar kleinkinderen niet al te vaak, maar dat Mila intelligent is, is duidelijk. En ook is ze muzikaal begaafd.

Nee, Lydia is verbijsterd vanwege haar schoondochter. Op zeker moment tijdens het gesprek merkte Annemiek op dat zij ervan overtuigd is dat haar kind een oude ziel is.

‘Een oude ziel?’ vroeg Lydia. ‘Wat bedoel je daar in vredesnaam mee?’

‘Dat ze meer levens heeft doorgemaakt. Alles wijst erop dat zij dingen al eens eerder heeft meegemaakt. Weet je nog dat ze met een half jaar al leerde praten? En Mila herinnert zich bijvoorbeeld ook dat ze al eerder violiste is geweest.’

Hoor ik dit goed? dacht Lydia. Dit gebeurt niet echt. In gedachten zat ze weer in de rondvaartboot tegenover Sangpo en zijn verhaal over reïncarnatie. Ze heeft er voor zichzelf grote vraagtekens bij gezet. Maar nu komt het opeens heel dichtbij.

‘Ik had het er ook met Manon over,’ zei Annemiek, ‘dat is mijn vriendin, en die is er ook van overtuigd. Mila is gewoon anders dan andere kinderen. Ze geeft niet veel om kleding of speelgoed, ze is bezig met haar eigen gedachtewereld en interesseert zich voor allerlei filosofische zaken. Ze is het liefste alleen en wat haar het meeste boeit is haar viool. We hebben een goeie studieviool voor haar gekocht en ze was helemaal gelukkig. Manon denkt dat Mila ook in een vorig leven viool moet hebben gespeeld. Ze doet het met zo’n gemak, ze oefent

urenlang, en met plezier. Jacob en ik hebben haar nog nooit hoeven dwingen, of zelfs maar aansporen. Het is alsof ze het allemaal al uit zichzelf kan. Anders is het toch onmogelijk dat ze op haar tiende de vioolconcerten van Mozart en Mendelssohn kan spelen? Als we haar zo'n partituur geven, dan heeft ze hem in een paar dagen doorgespeeld en met een paar weken kent ze hem van buiten.' Annemiek lachte. 'Maar gewoon, helemaal, zoals ze is. Ze heeft op haar tiende al een soort volwassen, oude wijsheid in zich. Ik hoorde van mijn collega-leraren dat ze niet zo goed met leeftijdgenootjes overweg kon. Die vond ze oppervlakkig omdat ze heel andere interesses hebben. Ook daarom is het goed dat Mila nu in een muzikale omgeving verder opgroeit. Jacob en ik kunnen haar dat niet bieden.'

Het was wel veel wat Lydia te horen kreeg. De manier waarop haar schoondochter het kind beschreef, kon ze moeilijk rijmen met hoe zij Mila kent. Het is gewoon een leuk schoolkind. Oké, ze is wat teruggetrokken en op zichzelf, vaak in gedachten. Maar vorige levens? 'Je zegt dat ze zich vorige levens kan herinneren.'

'Ja. Ze kon feilloos beschrijven hoe ze met haar viool op een podium stond met een orkest achter zich en een zaal vol mensen die tot vierhoog op galerijen zaten. En achter haar was een groot orgel. Zoiets verzint ze toch niet.'

Het gesprek met Annemiek duurde uiteindelijk bijna een uur.

'En wat vindt Jacob ervan?' heeft Lydia nog gevraagd.

'Jacob is alleen maar trots op haar en wil het beste voor zijn dochter. Alleen is Jacob niet zo van de muziek. Hij is meer van de sport. En daar is Tara weer goed in. We moeten zorgen dat de aandacht voor onze kinderen een beetje gelijk wordt verdeeld.'

Sinds Johan met pensioen is en na Lydia's diagnose zijn ze allebei thuis, en dat is wennen. Toch leken ze de eerste maanden in harmonie door te komen. Totdat Lydia over de dood begon. Want haar 'zogenaamde' onderzoek naar de dood, zoals hij het omschrijft, daar wil Johan weinig van weten.

'Je moet het steeds nemen zoals het ervoor staat,' zei hij. 'De behandeling is pas begonnen, je hebt nog een heel stuk van je leven voor je. Misschien nog wel tien jaar. Het lijkt wel alsof je je er bij voorbaat al bij neerlegt dat je deze ziekte niet zal overleven.'

Lydia vroeg zich af of hij hiermee een punt had. Maar nee, ze verlangt niet naar de dood en ze wil die ook niet versnellen.

‘Oké,’ antwoordde ze. ‘Maar laat mij me nou op mijn eigen manier met mijn ziekte omgaan.’ Mijn ziekte, dacht ze, inderdaad, die is van mij alleen. Anderen, ook Johan, kunnen alleen maar meeleven, ze hebben de kanker niet zelf. Lydia heeft gevraagd of hij het erg vindt als ze ’s nachts zonder pruik in bed ligt. Bijna werd Johan kwaad.

‘Nou ja, zeg! Hoe kun je dat van me denken.’

‘Vind je me nog wel aantrekkelijk met mijn oude kop zonder haar?’

Johan grinnikt. ‘Je bent mooi zoals je bent. Ook zonder haar. Ik durf alleen haast niet aan je buik te komen.’

‘Doe niet zo gek, joh.’

‘Maar gelukkig ben je meer dan alleen buik.’

Die avond vrijen Lydia en Johan voor de eerste keer sinds haar tweede chemokuur.

‘Laten we het als egeltjes doen,’ fluistert Lydia. ‘Heel voorzichtig.’

Als ze later naast elkaar naar het witte plafond liggen kijken, zegt Lydia: ‘Ik moet je wat vertellen.’

‘Mm...?’

‘Vanmiddag had ik zo’n bijzonder gesprek met Annemiek.’

Als ze is uitgesproken staart Johan haar een tijdje aan.

‘Gelooft zij in vorige levens? Van Mila? Volgens mij loopt onze schoondochter met molentjes.’

‘Ze was heel serieus, hoor. Ze had het erover dat haar kind een “oude ziel” is. Ik had er nog nooit van gehoord. Maar op het internet kun je ze vinden, verhalen van mensen die zeggen uit een vorig leven te komen. Er zijn er die talen kunnen spreken die ze nooit hebben geleerd, mensen die steden kunnen beschrijven waar ze nooit zijn geweest, iemand die kan componeren zonder ooit muzikles te hebben gehad en ga zo maar door. Dat komt allemaal voort uit vorigen levens. En ook onder hypnose kunnen mensen zich vorige levens herinneren.’

‘Dus Annemiek gelooft dat haar kind een incarnatie is van iemand die vroeger heeft geleefd en die violist was?’

‘Ja.’

‘En jij? Geloof je dat ook? Dat er zoiets als reïncarnatie bestaat?’

‘Nou ja, ik weet het niet. Het is wel heel toevallig hè, na die Boeddhistische monnik afgelopen zondag. Zou onze kleindochter echt een oude ziel zijn, zoals ze die noemen?’

‘Nou, ik zou zeggen dat als reïncarnatie echt bestaat, dat iedereen dan gereïncarneerd moet zijn en er alleen maar oude zielen kunnen rondlopen. Dus ook jij en ik, bijvoorbeeld.’

Lydia zucht.

‘Zelfs antroposofen geloven in reïncarnatie, weet je dat? Dat zijn mensen zoals jij en ik. Alleen zien zij in reïncarnatie meer een groei van de persoon.’

‘Sorry, Lydia, ik probeer je te volgen in je onderzoek naar de dood, maar dit gaat me toch echt een brug te ver. Reïncarnatie, ik dacht dat alleen de Hindoes in die onzin geloofden, dat je terugkomt als varken of zo. Hoe stellen ze zich dat voor?’

‘Nou maak je het belachelijk. Volgens die monnik is het zo dat je lichaam sterft als je doodgaat, maar je geest blijft leven. En die zoekt dan weer een nieuw lichaam.’

‘In een foetus, neem ik aan?’

‘Dat moet wel, hè.’

‘En als dat kind eenmaal geboren is kan het zich dingen herinneren van dat vorige lichaam. Want het is dezelfde geest, toch?’

‘Ik denk het wel. Soms.’

Johan denkt even na.

‘Als die overledene nu eens dement was of krankzinnig? Wordt zo’n kind dan ook dement geboren? Komen die herinneringen dan ook in dat nieuwe kind terecht? En de geest van iemand als Adolf Hitler, loopt er ergens iemand rond die zijn geest heeft geërfd? Daar kan hij dan mooi blij mee zijn, zonder dat hij erom heeft gevraagd.’

‘Geen idee. Maar volgens Annemiek herinnerde Mila zich dat ze viool speelde in een concertzaal. Ze beschreef precies hoe het eruit zag. Dat bedenkt ze toch niet?’

‘Tja, misschien heeft ze als peuter naar een uitzending van *The Last Night of the Proms* gekeken.’

Ze liggen een tijd zwijgend naast elkaar, elk met eigen gedachten. Dan zegt Johan: ‘Het is onmogelijk, Lydia.’

‘Wat is onmogelijk?’

‘Reïncarnatie. Ik ben maar een eenvoudige wiskundige, maar feit is dat de wereldbevolking snel toeneemt. Ik heb laatst gelezen dat we de acht miljard al zijn gepasseerd en dat er elke dag iets van tweehonderdduizend bij komen. Het is dus onmogelijk dat elk mens een reïncarnatie van een vorig mens is, want dan zijn er gewoon te

weinig geesten om al die nieuwe lichamen te vullen. Er zouden dan miljarden lichamen zonder geest moeten rondlopen.’

Hij schiet in de lach.

‘Nou ja, als ik zo om me heen kijk, denk ik dat inderdaad soms wel eens, zal ik je zeggen.’

Lydia kan niets bedenken om haar man tegen te spreken.

‘En al die voorbeelden die je noemt,’ vervolgt Johan, ‘vreemde talen, componisten, daar zijn vast logische verklaringen voor. Nee, voor reïncarnatie ben ik te rationeel.’

‘Ik zou het aan die monnik moeten vragen.’

‘O, die zal er vast wel een antwoord op hebben. Dat soort lieden heeft overal een antwoord op en mensen willen graag alles geloven.’

Johan draait zich om, gromt nog iets van ‘onzin’ en valt snel in slaap. Maar Lydia kan de slaap niet vatten. Haar gedachten gaan door. Na een uur twijfelt ze zelfs aan zichzelf. Waar ben ik mee bezig? Waarom moet ik dit eigenlijk zo nodig doen, nadenken over de dood? Maar op dat moment voelt ze weer de zeurende pijn in haar bovenbuik en weet ze dat het reëel is. Reïncarnatie brengt haar echter in verwarring. Zelf heeft ze geen enkele aanleiding om te denken dat ze ooit in een ander lichaam heeft geleefd. Johan heeft hier wel een punt. Maar toch, denkt ze, reïncarnatie is wel een bepaalde manier om tegen leven en dood aan te kijken. En er zijn miljoenen mensen die er heilig in geloven, Boeddhisten, Hindoeïsten, Antroposofen, die zijn toch niet allemaal gestoord?

Ze vindt het jammer dat Johan zo afwijzend reageert. Na vanavond voelt ze zich verder van haar man verwijderd.

9. Je hebt te leven met de dood

‘Lydia Pistorius! Wat leuk dat je me hebt gemaald.’ Zijn stem klinkt opgewekt en hij weet haar naam nog. Ze had eerlijk gezegd niet verwacht dat hij zich haar zou herinneren. Het is ook lang geleden. Daarom is ze verrast dat hij haar belt.

‘Dag Aldo. Ik heet tegenwoordig Lydia Raadtgever. Maar je weet dus nog wie ik ben?’

Ze hoort hem zuchten.

‘Lydia, weet je dat je mijn eerste echte liefde was? Die vergeet ik nooit.’

Bij toeval zaten ze ruim dertig jaar geleden naast elkaar in een zaal van de Universiteit van Amsterdam bij een college filosofie. Aldo studeerde voltijds, Lydia volgde een losse leergang. Ze weet nog waar het die eerste keer over het ging: de Franse filosoof Jean-Paul Sartre. Geconcentreerd maakte ze aantekeningen in haar collegedictaat, zoals dat destijds ging. Laptops bestonden eind jaren tachtig nog niet, maar Aldo Devincke bezat wel zoiets: een draagbare Osborne computer, een laptop avant la lettre, een rechthoekig kastje, zo groot als een koffertypemachine. Als je die openklapte kwam er een toetsenbord tevoorschijn en een piepklein schermpje. Tussen het typen door gluurde hij voortdurend opzij alsof hij haar in zijn geheugen wilde vastleggen. Hij probeerde dichter tegen haar aan te schuiven, maar Lydia bleef met haar armen breeduit zitten. Aldo was duidelijk van haar onder de indruk. Gek genoeg vond ze het wel prettig, de aandacht van zo’n jonge vent. Hij was rond de twintig en zag eruit als een opgedofte hippie met lang, zwart haar, een groen, zijden overhemd en een zwart jasje. Lydia was minstens tien jaar ouder dan hij, maar waarschijnlijk leek ze jonger in haar fluorescerende T-shirt met een spijkerjasje. Zij had zich onder haar meisjesnaam ingeschreven, maar ze was al een jaar of zes getrouwd met Johan en ze had een zoontje van vier. Na afloop van de les bewonderde Lydia zijn computer. ‘Wil je soms koffie?’ vroeg hij met een Vlaamse tongval. ‘Of moet je meteen naar huis?’

Ze vertelde dat het anderhalf uur rijden was naar Zutphen waar zij toen woonde. Ze haalden koffie uit een automaat, vonden een bankje in een rustig hoekje van het academiegebouw en spraken over het college.

Lydia was onder de indruk van de filosofische kennis die Aldo Devincke al had.

De week erop kwam Aldo haast als vanzelfsprekend naast haar zitten. Lydia betrapte zichzelf erop dat zij naar hem had uitgekeken. Deze keer ging het college over de filosofen Edmund Husserl en Merleau-Ponty.

Na afloop van het college nam Aldo haar mee naar een café in de binnenstad. Aldo dronk bier, Lydia koffie. Opnieuw zaten ze in een hoekje en praatten ze met elkaar. Ze weet niet meer op welke manier het ter sprake kwam, maar op zeker moment vertelde ze dat ze een jaar eerder een doodgeboren kind had gekregen. Aldo toonde zich geschokt. Hij troostte haar met een omarming die net iets te heftig was. Maar ze liet het zich welgevallen en weerde hem niet af, een signaal dat door Aldo feilloos werd opgepikt.

In de loop van de leergang raakten ze bevriend. Hun beider belangstelling voor de filosofie gaf voldoende gespreksstof, maar ook wisselden ze privé-zaken uit. Aldo vertelde dat hij oorspronkelijk uit een dorpje in de buurt van Brugge kwam maar al lang in Amsterdam woonde. Hij bekende haar dat hij op zijn tweeëntwintigste nog steeds niet de juiste vrouw was tegengekomen. Lydia hield zich aanvankelijk op de vlakke over haar achtergrond. Ze mocht deze man oprecht graag, maar dacht ook aan Johan en de kleine Jacob. Ze vertelde hem over haar leraarschap aan een Zutphense basisschool, maar ook over intieme zaken zoals haar kindwens die na de laatste miskraam niet meer in vervulling zou gaan.

In het café na afloop van het vijfde college bekende Aldo: 'Ik ben verliefd op je.' Hij pakte haar beet en kustte haar. In eerste instantie ging ze erin mee, maar op zeker moment begonnen bij haar alarmbellen te rinkelen. Dit kon niet, dit mocht niet. Ze duwde Aldo van zich af. Hij reageerde teleurgesteld.

'Toe nou Lydia, ik dacht toch dat je...'

'Ik ben getrouwd, Aldo, ik heb een man en een zoon. Ik heb een huis en een baan. Ik vind je ontzettend aardig, maar ik kan niet..., ik kan geen relatie aangaan.'

Haar woorden zeiden echter iets anders dan hetgeen ze voelde.

Als een betrapte schooljongen keek hij haar aan. Ze zag dat het huilen hem nader stond dan het lachen en realiseerde zich dat ze hem op zijn

ziel had getrapt. Maar Aldo herpakte zich wonderlijk snel en keek haar glimlachend aan.

‘Wie heeft het over een relatie? We kunnen het met elkaar toch gewoon een beetje plezant hebben? Laat me je één keer mogen kussen.’

‘Oké.’

Hij zoende haar heel teer op haar lippen en streelde zachtjes haar beide borsten.

‘Dankjewel,’ zei hij simpel.

Het werd toch een verhouding. Later in de leergang trokken ze zich na het college terug in een obscuur hotel waar je kamers per uur kon huren en vrijden ze. Er was tenminste wel een douche waar ze zich konden afspoelen. Twee keer gebeurde dit, na de tweede keer kreeg Lydia na afloop wroeging. Ze vond het steeds moeilijker om bij thuiskomst Johan onder ogen te komen.

‘Je weet dat een relatie tussen ons onmogelijk is, Aldo. Ik wil...’ Hij probeerde met zijn mond haar woorden tegen te houden. Maar Lydia was onverbidlijk. ‘Echt hoor, volgende week nog, en dan is het wat mij betreft afgelopen.’

‘Maar we hebben het toch goed samen?’

‘Samen, ja, maar niet samen, als je begrijpt wat ik bedoel.’

Er kwam geen volgende keer want Lydia verzuimde het laatste college. Ze heeft Aldo sindsdien nooit meer gesproken. En Johan heeft nooit iets van haar buitenechtelijke escapades geweten.

Tot nu.

‘Het was onmogelijk, Aldo,’ zegt ze zacht.

‘Ik weet het Lydia, ik weet het. Ik was naïef. Maar het zijn nog steeds mooie herinneringen.’

‘Hoe gaat het met je?’ vraagt ze.

‘Het gaat goed met me. Ik ben alweer jaren getrouwd en heb twee zonen.’

‘Wow, en je bent hoogleraar geworden. Ik heb je gevonden op de website van de Nijmeegse universiteit.’

‘Nou, adjunct-hoogleraar, maar dan mag je je wel professor noemen. Ik moet je zeggen dat ik verrast was dat je me mailde, na zoveel jaren. Hoe gaat het met jou?’

‘Nou, dat is te zeggen... Een paar maanden geleden was het allemaal nog oké, maar sindsdien ligt mijn leven overhoop. Ik heb

alvleesklierkanker. Drie weken geleden hebben ze de tumor verwijderd.’

‘Het spijt me dat te moeten horen. Dat is een hele nare ziekte. Hoe is de operatie afgelopen?’

‘Tja, ze hebben de tumor kunnen wegsnijden en op het eerste oog zijn er geen uitzaaingen waar te nemen. Het is afwachten, zegt de dokter, want de kans dat de tumor zich verspreidt is vrij groot. Maar ik ben al aardig bijgekomen van de operatie en ik wil mijn leven weer zo’n beetje gaan oppakken.’

‘Nou, daar wens ik je het allerbeste mee.’

‘Dank je.’

‘Oké. Ik bel je natuurlijk vanwege je e-mail. Je vroeg me of ik je iets over filosofie wilde vertellen.’

‘Ja. Ik heb een heel specifieke vraag.’

Ze spreken af op een zondagmiddag begin november in het Postiljon Hotel bij Arnhem. Dat ligt ongeveer halverwege Warnsveld en Nijmegen.

Lydia heeft Johan verteld dat zij Aldo nog kent van haar filosofiestudie en dat ze hem wil spreken in het kader van haar onderzoek naar de dood. Hij toonde zich verbaasd.

‘Je bent daar dus nog steeds mee bezig? Jouw dood is wat mij betreft weer ver weg, na de operatie. Je bent genezen.’

‘Dat hoop ik.’ Ze probeerde haar man gunstig te stemmen. ‘Het is vreemd, hè, maar voor die operatie zelf ben ik geen seconde bang geweest. Ze doen het met een paar buizen via kleine sneetjes in mijn buik. Ik heb nauwelijks wonden, tenminste niet aan de buitenkant. Ik heb toen helemaal niet aan de dood gedacht.’

‘Dat was ook niet nodig. Die operatie is vrijwel routine.’

‘Klopt. Maar toch boeit het onderwerp “dood” me nog steeds mateloos. Ik overweeg zelfs om er een boek over te schrijven.’

Johan hoorde dit voor het eerst.

‘Wat zeg je? Een boek? Welja, waarom ook niet.’

‘Je kan mijn gesprek met hem van vandaag zien als vooronderzoek.’ Hij grinnikte. ‘Nou, wees je er maar van bewust dat je niet de enige bent die over de dood schrijft. De halve wereldliteratuur gaat erover, volgens mij is het onderwerp al volledig uitgekauwd. Enfin, straks zijn

we dus allebei aan het schrijven,’ waarmee hij doelde op een cursus “Wiskunde voor dummy’s” die hij aan het maken is.

‘Ik weet dat je het niet met mijn onderzoek eens bent, maar ik doe het toch. Dit is mijn missie. Vandaag spreek ik een hoogleraar die er vast veel over te vertellen heeft.’

‘Je gaat helemaal niet dood, Lydia. Met de operatie heb je weer voor jaren bijgetekend.’

‘Oké, oké, ontken het maar. Ik heb kanker in mijn buik.’

‘Die is weggesneden.’

‘Ja, en de kans dat het terugkomt is tachtig procent. Dat moet jou als wiskundeleraar toch wel wat zeggen.’

Ze gingen die ochtend niet prettig uit elkaar.

Lydia rijdt in haar Polo veel te vroeg de parkeerplaats van het hotel op. Het is kil en er valt een lichte regen. Ze wacht in haar auto tot ze Aldo in beeld krijgt. Als hij uit zijn zwarte Volvo stapt herkent ze hem nauwelijks, maar ze weet toch dat hij het is. De hippie-achtige, slanke, langharige jongen van toen is nu een beschaafd uitzierende man met weelderig grijzend haar en een ringbaard. Hij is iets dikker dan dertig jaar geleden, maar zijn gezicht herkent ze onmiddellijk. Ze stapt uit en loopt hem tegemoet.

‘Lydia!’ roept hij uit en kijkt haar bewonderend aan. ‘Je bent nog even mooi als toen.’ In stilte dankt ze haar haarkunstenaar voor haar pruik.

‘Aldo! Wat leuk om je te zien.’

Ze vinden een tafel bij het raam in een uithoek van het restaurant waar ze rustig kunnen praten en halen koffie. Er is tussen hen geen sprake van gêne of ongemak. Geen woord van verwijt ook dat Lydia die laatste keer niet is komen opdagen. Alsof de tijd heeft stilgestaan babbelen ze als oude vrienden, wat ze feitelijk ook zijn. Ze blijken een vergelijkbaar leven te hebben doorgemaakt. Getrouwd, kinderen, goede banen. Aldo werkt sinds een jaar of tien bij de Radboud Universiteit en doceert daar encyclopedie van de filosofie. Lydia vertelt over haar onderwijs carrière, haar psychologische hulpverleningsjaren en haar rouwverwerkingspraktijk. En natuurlijk over haar ziekte.

Bij de tweede cappuccino komt Lydia ter zake.

‘Zoals ik je heb geschreven ben ik al mijn hele leven gefascineerd door de dood, Aldo. Vooral in mijn vak als rouwcoach heb ik veel gesproken met mensen die met de dood te maken hebben gekregen.’ Ze haalt diep adem.

‘En opeens stond ik er een paar maanden geleden zelf voor. Weet je dat maar vijf procent van de mensen met alvleesklierkanker na vijf jaar nog in leven is? Dus toen dacht ik: ik ga dood en daarom wil ik daar alles van weten. Wat is “de dood” eigenlijk? Moet ik me erop voorbereiden? Moet ik er bang voor zijn? Waar ga je dan naartoe? Is er ook nog iets na de dood? Hoe denken andere mensen daarover? Dat soort vragen. En dan zit je al snel in filosofische sferen.’

‘Zeker.’

‘Nou, op het internet was ik op zoek naar mensen die mij hier misschien bij konden helpen. En plotseling, totaal onverwacht, kwam ik jouw naam tegen. En zo is het gekomen. Na meer dan dertig jaar.’ Ze glimlacht.

Aldo kijkt Lydia geamuseerd aan.

‘Weet je, het is verdraaid jammer dat je destijds al getrouwd was. Ik hou van mensen die dit soort filosofische vragen stellen. De meeste mensen zijn alleen maar bang voor de dood of ze deleten de gedachten eraan uit hun hersenen. Maar jij niet, jij wilt er juist in doordringen. Wij zouden een mooi koppel zijn geweest.’

‘Kom nou, Aldo. Die gedachte moet jij maar deleten, om dat rotwoord te gebruiken. Kun jij me verder helpen? Ik heb je gemaïld dat ik de ideeën van Plato al heb verkend.’

‘Goed, oké. Maar er zijn meer interessante figuren uit de Griekse oudheid, daar kom ik straks nog op. Eerst wil ik je kennis laten maken met een denker uit de vorige eeuw, een zekere Martin Heidegger. Wel eens van gehoord?’

‘Jawel, hij kwam langs in de filosofieleergang van dertig jaar geleden. Maar eerlijk gezegd weet ik het niet precies meer. Wanneer leefde hij ook weer?’

‘Vrij recent, hij is in 1976 overleden.’

‘Oké.’

‘Nou, laat ik beginnen met te zeggen dat deze man tamelijk moeilijk te volgen is, zelfs voor mij als specialist. Hij hanteert een geheel eigen begrippenkader. In zijn filosofie draait alles het om het “zijn” van de mens. Hij probeert te begrijpen wat het wezen is van ons “zijn” en

onze waargenomen werkelijkheid. Zoals de vraag: bestaat de werkelijkheid wel echt of speelt die zich in ons hoofd af?' En over de dood heeft hij interessante dingen gezegd, met name over *angst voor de dood*.'

Angst voor de dood. Lydia voelt een rilling over haar rug gaan. Terwijl Aldo doorpraat, zweeft ze in gedachten bijna twintig jaar terug in de tijd, naar het begin van de eeuw. Het was een bewogen jaar, 2003. Zowel haar eigen moeder als de moeder van Johan overleed in dat jaar, een half jaar na elkaar, beiden op 73-jarige leeftijd.

Lydia's moeder was al bijna dertig jaar weduwe en tobde met haar gezondheid. Ze was veel te zwaar, net als Lydia's vader was geweest, en ze bewoog te weinig. Jarenlang stond ze achter de toonbank van de Sassenheimse bakkerswinkel die door een neef van haar vader na diens overlijden was voortgezet. Rond de eeuwwisseling werd ze met beginnende dementie opgenomen in een plaatselijk verpleeghuis. Ze leed aan diverse kwalen, was kortademig en ze bezweek tenslotte aan hartfalen.

Johans moeder leed aan longkanker. Eigenlijk vond niemand dat vreemd, zijzelf al het minst, want ze was haar hele leven een zware rookster geweest. Tegen de tijd dat ze bijna geen adem meer kon halen werd ze door middel van een euthanasie-injectie uit haar lijden verlost. Er had echter geen groter verschil kunnen bestaan in de manier waarop beide vrouwen met hun dood omgingen.

Johans moeder accepteerde blijmoedig dat ze zou doodgaan en vierde haar leven, zoals ze het noemde. Johan en Lydia waren erbij aanwezig toen de huisarts de euthanasie uitvoerde. En het laatste dat ze deed was: met hulp een sigaret opsteken. Het werd haar laatste hoestbui. Glimlachend verdween ze in haar eeuwige slaap.

In tegenstelling tot haar schoonmoeder ging de moeder van Lydia in de loop der jaren steeds meer versomberen. Ook begon ze tegen het einde van haar leven een diepgaande, essentiële angst te ontwikkelen. Angst voor de dood. Waarschijnlijk vanuit haar geloof, maar misschien ook niet. Lydia zag haar lijden. Maar als ze ernaar vroeg, ontweek haar moeder het onderwerp. Veel meer dan 'ik weet het niet, ik weet het niet' kwam er niet uit.

Lydia heeft er met haar moeder nooit echt over kunnen praten. Op een ochtend belde haar moeder haar heel vroeg uit haar bed, nauwelijks verstaanbaar, en vroeg of zij snel naar Sassenheim wilde komen. Toen

ze een paar uur later haar moeders kamer binnenkwam ontdekte Lydia als eerste dat zij niet meer leefde. Ze lag haast dwars in bed, haar laken en dekens waren omgewoeld en de aanblik van haar moeders gezicht, vertrokken in een afschuwelijke grijns die pure angst uitdrukte, heeft ze nooit meer kunnen vergeten.

Aldo merkt dat Lydia met haar gedachten ergens anders is.

‘Boeit het je niet?’ vraagt hij wat onzeker.

‘Jawel, maar toen je het over doodsangst had moest ik aan mijn moeder denken. Zij was ontzettend bang om dood te gaan.’

‘Dat is een heel menselijke reactie als we geconfronteerd worden met de eindigheid van ons leven. Heidegger noemt dit de eindigheid van het “er-zijn”. Anders gezegd: de eindigheid van ons mens-zijn.’

‘Je gaat dood, bedoel je.’

‘Inderdaad. Maar Heidegger ziet de dood als een mogelijkheid van het “er-zijn” of het “er-niet-meer-zijn”. Kun je me nog volgen?’

‘Nou...’

‘Geeft niet. Want nu komt jouw vraag: wat is “dood” eigenlijk? Wel, het menselijke “er-zijn” is tijdelijk en dan komt de dood om de hoek kijken. Voor Heidegger is de dood een mogelijkheid van “er-niet-meer-zijn”, en een onderdeel van je menszijn.’

‘Oftewel?’

‘Oftewel: de dood is een onderdeel van je leven. Het kan elk ogenblik afgelopen zijn, dus moet je je tijdens je leven voortdurend bewust zijn van de eindigheid van het leven. Heidegger noemt dit “*Sein zum Tode*”. “Zijn” naar de dood.’

‘Jeetje!’

‘Ja, zeg dat wel.’

‘Maar mensen zijn dat toch, ik bedoel zich bewust van hun eindigheid?’

‘O, nee. Zoals ik al zei, mensen ontwijken de dood, doen alsof hij niet bestaat of vluchten ervoor. Maar ja, het “er-zijn” is sowieso eindig, je ontsnapt er niet aan. Mensen als jouw moeder worden overheerst door angst. En denk niet dat jouw moeder de enige is die angst voor de dood had.’

‘Maar waar zijn ze dan precies bang voor? Voor God of de duivel? Voor de hel? Of voor het lijden dat aan de dood voorafgaat?’

‘Er is volgens Heidegger een verschil tussen “angst” en “vrees”.

Vrezen doe je voor iets bepaalds, voor een wild dier, een agressieve

man of een grote spin of zoiets. Je kunt ook vrezen voor het lijden dat aan je dood voorafgaat. Maar die vrees is geen angst. Angst is onbestemd, angst heb je voor iets onbepaalds, iets waarvan je niet weet wat het zal inhouden. De dood is onduidelijk en geheimzinnig. Dat maakt de doodsangst zo existentieel en uitputtend. Je bent ontzettend bang, maar je weet niet precies waarvoor je bang bent, en dat maakt je alleen maar banger. In de woorden van Heidegger: je vreest voor het “niets”.’

Er valt een lange stilte.

‘Dankjewel voor deze uitleg,’ zegt Lydia uiteindelijk. ‘Ik moet dit even tot me laten doordringen. Het is voor mij in ieder geval weer een heel nieuwe kijk op doodgaan. Of beter gezegd: op dat je met de dood moet leven. Want de dood zelf, daar zegt Heidegger niet veel over, toch?’

‘Voor zover ik weet niet, nee. Het ging mij om het *Sein zum Tode*. Hij houdt zich bezig met het “zijn”, en dood ziet hij als “niet-meer-zijn”.

‘Weet je, Aldo,’ zegt Lydia, ‘ik vind dit ontzettend abstract.’

‘Dat is het, Lydia. En ik heb je nog niet de helft van Heideggers gedachtegoed uitgelegd. Maar jij kunt dat wel aan, toch?’

‘Mm. En ik vind het ook een sombere opvatting van mens zijn, dat je je hele leven zou moeten bezig zijn met je einde.’

‘Ik geloof ook niet dat Heidegger een vrolijke Frans was. Daarom ga ik straks iets vertellen over een oude Griek die heel anders met de dood omgaat. En die is een stuk concreter, kan ik je zeggen.’ Hij kijkt op zijn horloge.

‘Maar het is twaalf uur geweest, ik zou eerst wel wat willen eten. Jij ook?’

‘Graag.’

Aldo staat op om naar het toilet te gaan. Lydia kijkt haar minnaar van toen na en denkt: hoe zou het geweest zijn als ik toch met hem... Maar ach, zulke *wat-als* gedachten zijn niet zo zinvol.

10. Wees niet bang voor de dood en geniet van het leven

Ze zoeken in een ander deel van het restaurant een gedekte tafel. Aldo bestelt kroketten op bruinbrood, Lydia een uitsmijter met kaas. Binnen tien minuten staat het eten op tafel. Terwijl ze eten kan Aldo zijn ogen bijna niet van haar afhouden, net als destijds in die collegezaal.

‘Je zit me te begluren!’ zegt ze quasi boos, maar ze lacht erbij.

‘Ja, omdat je nog altijd even mooi bent als toen.’

‘Kom zeg, ik ben vijftenzestig. Maak het even.’ Ze stroopt de wijde mouw van haar trui op en laat haar bovenarm zien. ‘Beetje slapjes, ja? En vergeet even niet dat ik een pruik draag vanwege de chemotherapie.’

Aldo schrikt. ‘Sorry, ik heb me dat niet gerealiseerd.’ Lydia bedankt opnieuw in stilte haar haarkunstenaar.

‘En toch...’ gaat hij verder.

‘Aldo, je zit me toch niet te versieren?’

Hij kijkt haar aan met een ondeugende blik.

‘Jij was mijn eerste echte liefde, Lydia. Ik vind deze ontmoeting heel bijzonder.’

‘Ik ook, echt waar. Maar ik heb een Johan, die ik niet wil inruilen. We zijn dit jaar veertig jaar getrouwd, nota bene.’

‘Johan maakt me jaloers.’

Lydia schudt haar hoofd.

‘Laten we ons bordje leegeten en het over filosofie hebben.’

Als ze klaar zijn met eten zoeken ze hun oude plekje bij het raam weer op. Aldo haalt een paar beschreven vellen papier tevoorschijn.

‘Om te spieken,’ grijnst hij.

‘Dankjewel dat je zo goed hebt voorbereid. Ook een professor weet dus niet alles uit zijn hoofd.’

‘O, nee. Ik wil je laten kennismaken met Epicurus, een Griekse filosoof die leefde rond driehonderd voor Christus in Athene. Ken je die?’

‘Nee, ik ken hem niet. Hij leefde dus zo’n honderd jaar na Plato.’

‘Klopt.’

‘Ik ken wel Epictetus, maar dat is iemand anders, toch?’

‘O, ja, die leefde bijna vierhonderd jaar later. Ook een interessante filosoof, trouwens. Hij is een Stoïcijn. Ik raad je aan om ook de opvatting van de Stoïcijnen over de dood te bestuderen. Zelf ben ik gefascineerd door het stoïcisme en ik probeer ook stoïcijns te leven. Maar goed, Epicurus dus. Hij is de filosoof van de *hedonie*, vertaald: het genieten. En van het eenvoudige leven en de vriendschap. Hij streefde naar een ontspannen leven met een opgeruimd gemoed.’
‘Dat klinkt heel anders dan Heidegger.’

‘Ja, in zeker opzicht is Epicurus het volmaakte tegengestelde van Heidegger, al kun je die twee natuurlijk niet echt met elkaar vergelijken. Er liggen dik twee millennia tussen hen in. Hoe het zij, Epicurus vestigde zich in Athene waar hij een huis met een grote ommuurde achtertuin kocht. In die beroemd geworden “Tuin van Epicurus” stichtte hij een gemeenschap waar zijn vrienden welkom waren en waar zelfs slaven en vrouwen mochten komen, wat in die tijd nogal een schandaal was. Daar brachten ze hun tijd door in hedonie en prettige ontspanning en daar bracht hij ook zijn filosofische ideeën voor het voetlicht.’

‘Klinkt mooi. Hedonie, genieten. Die gingen daar dus met z’n allen flink los, toch?’

‘Dat zou je denken, maar Epicurus was geen voorstander van losbandigheid en het tomeloos bevredigen van lichamelijke behoeften. Hij stond juist voor een simpele levensstijl met geestelijke gemoedsrust. Een ingetogen vorm van hedonisme. Maak je niet te druk, zou hij zeggen, want daar word je alleen maar moe van. In plaats van naar snelle behoeftebevrediging kijkt Epicurus naar het genot op langere termijn. En hij komt tot de conclusie dat het echte genot een gematigd genot is. Kortzichtig genot leidt tot verslaving. Hij waarschuwt voor te veel eten, dat maakt je ongezond. Als je te veel drinkt krijg je een kater. Seks leidt tot ziekte en tot nieuw leven. Maar het bedrijven van seks is op termijn onbevredigend en kinderen maken het leven ook niet altijd gemakkelijker.

Hij adviseerde mensen een onmaatschappelijk leven te leiden en zich ook niet te veel te bemoeien met de politiek. Want een carrière maakt je ongelukkig. Daar krijg je alleen maar botsingen en complicaties van. Het ware genot is volgens hem tevredenheid, en die bereik je het makkelijkst door niet veel te willen, en je zoveel mogelijk te vrijwaren van angst en pijn. Luxe is onnodig, sterker nog, die is je eerder tot last.

Want je wordt alleen maar sacherijng en ongelukkig als je naar steeds meer luxe streeft en die ook wil behouden.'

'Wauw,' roept Lydia uit. 'Van hem kunnen we nog wat leren. Maar wat heeft dit alles met de dood te maken? Hoe kijkt Epicurus daar tegenaan?'

'Daar kom ik nu op.' Aldo kijkt weer in zijn papieren.

'Epicurus wil de mensen bevrijden van irrationele angsten, zoals angst voor de dood. Die is volgens hem onnodig. Dit is een van zijn meest veelbetekenende uitspraken: *zolang wij er zijn is de dood er niet, en als de dood is gekomen zijn wij er niet meer*. De dood betekent dus niets voor ons, en dat maakt de eindigheid van het leven te dragen. Als je dat goed begrijpt, dan hunker je niet meer naar onsterfelijkheid of naar eeuwig leven. Je hebt dan ook niets te vrezen van het eindigen van je leven. Als je dood bent, dan ben je er niet meer, dus waarom zou je vrees hebben voor het vooruitzicht erop?'

'Jeetje, dat is weer een totaal nieuw inzicht voor mij. Hij zegt dus in feite dat er na je dood niets is?'

'Inderdaad. De dood is dus helemaal niet van belang. Hoogstens kun je vrezen voor het lijden dat aan de dood voorafgaat. Maar de dood zelf, daar hoeft je niet bang voor te zijn. Want, zegt hij, *bij de levenden is de dood niet en de doden zijn er niet meer*.'

'En het lijden zelf?'

'Hevige pijn, beweert Epicurus, duurt meestal maar kort en eindigt met de dood, die geen betekenis heeft. Je moet bedenken dat Epicurus leefde in een tijd dat er nog geen hedendaagse medische wetenschap was. Chronische pijn, zegt hij, lichamelijk en geestelijk, is vaak milder en goed te verdragen, zodat een gelukkig leven altijd mogelijk is. En Epicurus kon het weten, want hij leed zelf aan pijnlijke nierstenen, waar hij overigens ook aan doodgegaan is.'

'Wilt u nog iets drinken?' Ze zijn zo geconcentreerd in gesprek dat ze de kelner niet hebben horen aankomen. Blijkbaar vindt die dat ze hun tafel te lang bezet houden zonder iets te bestellen.

'Doe mij nog maar een cappuccino,' zegt Aldo.

'En voor mij ook een,' zegt Lydia. En tegen Aldo: 'Dit is voor mij echt een heel nieuwe kijk op de dood. Gewoon: geniet van het leven en maak je niet druk over de dood zolang het nog niet zover is. En áls het zover is, dan ben je er toch niet meer. Vat ik dat goed samen?'

'Inderdaad, daar komt het in het kort op neer.'

Zwijgend zitten ze tegenover elkaar. Aldo is de eerste die iets zegt.

‘Nu je dit weet, wat ga je ermee doen?’

Lydia denkt een tijdje na.

‘Tja, daar vraag je wat. Weet je, het is voor het eerst dat ik dat niet goed weet. Ik heb in de afgelopen maanden kennisgemaakt met een boel manieren om tegen de dood aan te kijken. Ik was van plan om me ermee te wapenen, om me een soort van voor te bereiden op mijn overlijden. Voor zover dat kan, natuurlijk. In de meeste gevallen zit er wel iets troostends in. Als je in God gelooft, dan is de dood maar een tussenfase tot de wederopstanding. Als je boeddhist bent, dan weet je dat je opnieuw wordt geboren. Bij Plato vond ik het idee wel aantrekkelijk van de onsterfelijke ziel die door het universum zweeft. Alleen bij jouw Heidegger – daar moet ik nog even over nadenken. Om nou je hele leven te leven voor het uitzicht op de dood...’

‘Ik denk dat je al die filosofieën niet al te erg op jezelf moet betrekken,’ valt Aldo haar in de rede. Het zijn theorieën, niemand weet echt hoe het is om dood te gaan.’

‘Oké.’ Ze lacht. ‘Behalve Jezus, volgens de christenen. Maar het hedonisme dat je me net hebt uitgelegd, dat neigt toch naar egoïsme? Zorg dat je zelf een prettig leven hebt, maak je niet te druk, bemoei je zo weinig mogelijk met de samenleving... Dat is toch geen manier van mens zijn, Aldo?’

‘Ik heb de neiging om het met je eens te zijn. Ze zijn er in onze tijd ook, hoor, de hedonisten. Een gerenommeerd onderzoeksbureau heeft de bevolking qua mentaliteit en leefstijl in segmenten onderverdeeld, en één daarvan is het segment “postmoderne hedonisten”. Wacht, ik zal het voor je opzoeken.’

Op zijn mobieltje toon hij een website. En daar staat het.

‘Postmoderne hedonisten zijn mensen die uit zijn op persoonlijke beleving en experiment, voor wie het breken met morele en sociale conventies een doel op zichzelf is geworden. Ze willen vrij en onafhankelijk zijn en leven in het hier en nu. Ze zijn weinig betrokken bij de maatschappij en de politiek. Ze zijn tolerant en geloven in gelijke kansen voor iedereen. Werken speelt geen centrale rol in hun leven en is ondergeschikt aan hun privéleven. Ze zijn impulsief en avontuurlijk en gericht op hun persoonlijke ervaringen. Maar altijd vrijblijvend, ze committeren zich weinig. Ze zijn dus erg individualistisch en vinden vrienden belangrijker dan familie.’ Hier

staat ook dat het volgens dat onderzoeksbureau vooral jongeren zijn, zowel mannen als vrouwen. Met name zijn het mensen met een hoge opleiding.’

Lydia’s mond valt open.

‘Eenentwintigste eeuwers, dus,’ zegt ze, ‘mensen van nu. Niet te moeilijk leven, snelle bevrediging van je behoeften, vrij en onafhankelijk zijn, vooral gericht zijn op jezelf, leven in het hier en nu, lekker vrijblijvend, niet te veel verantwoordelijkheden en plichten, weinig maatschappelijk betrokken zijn. Weet je dat ik dat soort mensen verafschuw? Ik vind het egoïsme ten top!’

‘Ik ben het weer met je eens, het is een ontspoorde vorm van hedonisme. Epicurus zou het hebben afgekeurd.’

‘Maar goed,’ pakt Lydia de draad weer op, ‘Wat de dood betreft, die Epicurus leert ons dus dat je daar niet bang voor hoeft te zijn. *Zolang ik er ben is de dood er niet, en als de dood er is ben ik er niet meer.* Wauw, dat is een opvatting. Dus: waar maak ik me eigenlijk druk over?’

Aldo lacht tevreden. Hij vat haar reactie op als een compliment.

‘Einde van het college,’ zegt hij plechtig. Lydia lacht naar hem. Hij is echt aardig, denkt ze, dat heeft ze dertig jaar geleden goed gezien.

‘Hedonie,’ vervolgt hij, ‘dat is zinnelijk genot, dat moet de leidraad van je leven zijn.’ Hij buigt zich over de tafel en pakt Lydia’s hand.

‘We zouden dat meteen in praktijk kunnen brengen.’

‘Aldo!’

Hij kijkt haar aan met die ogen van toen.

‘Kom Lydia, je bent me nog wat verschuldigd.’

Jeetje, denkt Lydia, hij weet het nog.

‘Die laatste keer heb je me laten zitten. Ik ben er een maand door van slag geweest.’

‘Het spijt me, maar ik kon het niet meer aan, mijn man bedriegen.’

‘Heb je het hem ooit verteld?’

Lydia zwijgt en bloost. Haar antwoord is duidelijk.

‘Zie eens aan. Nou, wat niet weet wat niet deert. Een hedonist zit daar geen seconde mee. Die leeft in het moment en is alleen maar geïnteresseerd in het genot van het moment. Je kunt je gemakkelijk een uurtje over je belemmerende gevoelens heen zetten en gewoon genieten. Daarna pak je je leven weer op alsof er niets is gebeurd.’

Lydia's hand ligt nog steeds onder die van Aldo. Ze ervaart een emotie, angst of spanning? Nee, eerder opwinding. Haar hartslag loopt op en ze voelt haar maag verslappen. Vlinders in haar buik? Op haar vijftenzestigste? In een plotselinge aha-ervaring realiseert ze zich dat ze Johan er geen kwaad mee zal doen als ze zich laat gaan. Ze moet hem niet belasten met haar meest intieme beelden en gedachten die hij waarschijnlijk toch nooit zal begrijpen. Zoals hij ook haar gedachten aan de dood niet begrijpt.

Er welt nog een 'maar' in haar op.

'Als wij dat doen bedrieg jij je vrouw ook.'

'O, nee, dat zie ik heel anders. Ik bekijk dat heel rationeel. Ik beschouw vreemdgaan – wat een woord trouwens! – als een aanvulling op de relatie met mijn vrouw. Een ander mens, in dit geval jij dus, heeft wellicht iets dat je in je eigen partner mist. Je kunt er iets mee aanvullen. En daar hoeft je partner niets van te weten. Beter van niet zelfs, want dat zou haar alleen maar een schuldgevoel van tekortkoming geven, snap je? Dat is nou een stoïcijnse gedachte.'

Lydia denkt na. Zit Aldo nou te raaskallen of zit er iets in, in wat hij zegt? Haar bloedserieuze maar wat saaie Johan is een goede man, maar avontuurlijk kun je hem niet noemen. Hun relatie is voor hem zo iets als een wiskundige formule, waar het goede antwoord uitkomt als je hem correct toepast. De man tegenover haar zit totaal anders in elkaar. En zou het nu zo fout zijn als zij voor één keer... Ze denkt aan de manier waarop ze vanmorgen afscheid van haar man heeft genomen. Of eigenlijk was het niet eens een afscheid, ze is gewoon vertrokken. Als Johan nu maar niet zo verdraaid hardnekkig was in het ontkennen van haar ziekte.

Hedonie! Plezier! Genieten!

Tegen het einde van de middag rijdt Lydia terug naar Warnsveld. Niet met een bezwaard gemoed, maar met een bevredigd gevoel. Bevredigd in de meest letterlijke zin. Aldo en zij hebben gekust en gevrijd en zij heeft ervan genoten.

'Beschouw het maar als een bedankje voor wat je me vandaag hebt verteld,' heeft ze gezegd. 'Want er kan natuurlijk geen sprake van zijn dat wij na vandaag op deze toer verder gaan.' Aldo knikte alleen maar. Het bleek dat hij al vooraf een kamer in het hotel had geboekt. Lydia was sprakeloos en stomverbaasd toen hij zei: 'Kom maar mee.' Bij de hotelbalie vroeg hij de sleutel op naam van Deconinck.

‘Meneer Deconinck, mevrouw, ik wens u een prettig verblijf,’ zei het meisje achter de balie, terwijl ze hem het pasje overhandigde. Eenmaal op hun kamer vielen de jaren dat ze elkaar niet hadden gezien weg. Lydia bevond zich weer in het obscure Amsterdamse hotelletje met de hippie die ze op de universiteit had leren kennen. Hedonie! Ze onderging Aldo’s liefkozingen, genoot ervan en stond zichzelf niet toe om negatieve gedachten te hebben. Dit was een moment voor haarzelf, én voor Aldo, de man met wie ze lang geleden een verhouding had en die haar tenminste begrijpt in haar fascinatie voor de dood. In die zin, zo houdt ze zichzelf voor, is hij inderdaad een aanvulling op Johan. Het obscure hotelletje was nu een comfortabele tweepersoonskamer met een ruime badkamer waar ze zichzelf na afloop fatsoeneerde. In zekere zin was het de voltooiing van iets wat ze ooit waren begonnen maar nooit hadden afgemaakt.

Als ze het hofje oprijdt waaraan hun huis ligt voelt ze zich vrij en durft ze onbekommerd haar man onder ogen te komen. Johan komt haar tegemoet en zodra ze is uitgestapt omhelst hij haar. Hij toont zich schuldig over de manier waarop ze die ochtend uit elkaar zijn gegaan. ‘Kom gauw binnen,’ zegt hij. ‘Sorry, ik was vanmorgen wel erg afwijzend. Heb je een nuttig gesprek gehad? Je moet me er alles over vertellen.’

11. Het vonnis

In de ochtend van 26 november ontwaakt Lydia met het gevoel van een kind van vijf dat jarig is. Hoera, het is vandaag feest! Maar vrijwel onmiddellijk verdringt de werkelijkheid haar onbevangen blijdschap. Ja, het is feest, het is hun trouwdag. Veertig huwelijksjaren zijn voorbijgevlogen. Maar door de kanker is het bijna zeker dat ze de vijftig niet zullen halen.

Johan naast haar slaapt nog vast. Sinds ze allebei niet meer werken zetten ze 's morgens geen wekker meer. Ze stapt uit bed om thee te gaan zetten.

Voor de badkamerspiegel zet ze zorgvuldig haar pruik op. Het haar eronder begint al te groeien, maar het gaat haar te ver om zonder pruik met gemillimeterd haar rond te lopen.

In gedachten laat ze de komende dag de revue passeren. Ze hebben besloten aan hun huwelijksjubileum geen ruchtbaarheid te geven en geen feest te geven, simpelweg omdat er weinig aanleiding tot feestelijkheid is. Ze vieren het in kleine kring. Vanmorgen komen Jacob en Annemiek en de kleinkinderen. Lydia kijkt ernaar uit. De laatste keer dat ze hier waren was met hun uitstapje naar de Hoge Veluwe dat haar bijna fataal is geworden. Johan heeft in Zutphen een tafel gereserveerd voor een gezamenlijke brunch, want een diner in de vooravond vindt Lydia te vermoeiend. Bovendien heeft ze al een tijdje niet veel trek in eten.

Het is nu ruim een maand geleden dat ze is geopereerd. De wondjes in haar buikwand zijn allang genezen, maar hoe het er vanbinnen uitziet weet ze niet. De operatie was voor haar lijf ingrijpender dan ze had kunnen vermoeden. Ze had gedacht dat daarna alles weer ongeveer als vroeger zou zijn, maar ze heeft gemerkt dat ze aan fitheid behoorlijk heeft ingeboet. Ze is snel moe. Elke activiteit kost haar veel energie. Ze voelt regelmatig pijn in haar bovenbuik en zenuwsteken aan de zijkant. Ze heeft erover gebeld met de afdeling oncologie en na het weekeinde moet ze een pet scan ondergaan. Daarna heeft ze een afspraak met dokter Wagner, dan zal ze meer te weten komen over de stand van zaken.

Het restaurant ligt aan de Zutphense Zaadmarkt waar momenteel de zaterdagmarkt in volle gang is. Ze wandelen de markt op en neer.

Ondanks de kille wind en de vlagen motregen die nu en dan langskomen voelt het er gezellig. De beiaardier doet zijn best op het carillon en de marktkoopliden proberen zijn wijsjes te overschreeuwen. Lydia bekijkt samen met Tara een kraam waar ze sportschoenen verkopen. Mila staat een paar kramen verder te zoeken tussen een grote hoeveelheid cd's en dvd's. Ze geniet van de aanwezigheid van haar kleindochters die zo verschillend zijn. Wat zou er van hen worden, peinst ze. Mila een wereldberoemde violiste? Tara een succesvolle tennisster of basketbalster? De gedachte dat zij het misschien nooit zal weten benauwt haar. Op dit moment zou ze willen dat ze geloofde in voorouderverering, dat zij na haar dood nog zou kunnen meekijken met haar nakomelingen, dat haar kinderen en kleinkinderen haar zouden aanroepen en om advies vragen.

Diep in gedachten botst ze tegen een vrouw aan die met gespreide armen een jurk voor zich houdt om in te schatten of die haar zou staan. 'Sorry,' mompelt ze. De vrouw kijkt haar vanonder haar muts aan. Haar ogen worden groot.

'Lydia!' roept ze. 'Wat bijzonder dat ik je zie.'

Lydia staat onmiddellijk weer in het hier en nu. Een fractie van een seconde aarzelt ze bij het zien van deze oudere vrouw, maar dan weet ze het.

'Annet! Wat leuk. Jeetje, dat is lang geleden.'

'Vijfentwintig jaar of zo?'

'Volgens mij woon je al lang niet meer in Warnsveld, want ik ben je nooit tegengekomen. Wat doe je tegenwoordig?'

'Kort na jou ben ik vertrokken naar een school in Deventer. Daar heb ik tot mijn pensioen gewerkt.' Ze bekijken elkaar eens goed.

'Tja, we zijn allebei ouder geworden,' lacht Lydia. 'Ik ben ook zo'n beetje met pensioen. Ik heb een eigen bedrijfje, maar daar moet ik helaas wegens ziekte mee stoppen.'

De jaren vallen weg, de oude vertrouwelijkheid tussen de vrouwen is terug. Ze omhelzen elkaar hartelijk.

'Oma,' roept Mila, 'mag ik deze kopen?' Ze komt met een dvd van Jeanine Jansen aanlopen. De man achter de kraam roept haar na dat ze nog moet betalen.

'Wacht, Mila, leg dat ding terug. Ik wil even met deze mevrouw praten.' Het meisje loopt beteuterd terug naar de kraam.

In het kort vertelt Lydia aan haar vroegere collega hoe ze ervoor staat. Annet is aangeslagen.

‘Wat spijt me dat voor je. Dat is een beroerde kanker.’

‘Waarschijnlijk dodelijk, ja.’

‘Dat is heftig, Lydia.’ Ze aarzelt een ogenblik. ‘Kun je er een beetje mee omgaan? Anders wil ik me graag aanbieden om met je te praten, hoor.’

‘Dat is lief van je, Annet, maar ik ben me al degelijk aan het voorbereiden. Idioot klinkt dat, hè, maar toch doe ik dat. Ik denk er veel over na, ik lees erover en ik praat erover met mensen.’

Inmiddels is Johan naast haar komen staan.

‘Was jij niet ooit de juf van de basisschool waar mijn zoon op heeft gezeten?’ vraagt hij met een olijke blik aan Annet. ‘Net als zij, hier?’ Hij legt zijn hand op Lydia’s schouder.

‘Klopt, je hebt een goed geheugen. En ik weet nog hoe jullie zoon heet: Job.’

‘Bijna goed, Jacob. Met jouw geheugen is ook niks mis.’

‘Maar ik hoor dat Lydia ziek is. Wat ontzettend naar voor jullie.’ Johans blik verstart.

‘Ja, het is beroerd. Maar het is niet anders,’ zegt hij. ‘We zullen ermee moeten omgaan. Het heeft niet veel zin om je tegen het onvermijdelijke te verzetten.’

Lydia draait zich verbaasd om naar haar man. Dit is voor het eerst dat ze hem haar ziekte onvermijdelijk hoort noemen.

Annet kijkt Johan aan. ‘Dat klinkt nogal stoïcijns,’ zegt ze.

‘Stoïcijns? Ik ben er niet onverschillig onder, hoor,’ verdedigt hij zich.

‘Sorry, sorry, dat bedoel ik ook niet te zeggen. Stoïcijns betekent niet “onverschillig”.’ Annet kijkt om zich heen, alsof ze probeert te vluchten voor dit gevoelige gesprek. Ze staan midden in het pad tussen de marktkramen en de andere bezoekers wringen zich erlangs. Als ook Annemiek en Jacob er nog bij komen staan, kan er haast niemand meer door. Ze doen allemaal een stap opzij.

‘Juf Annet!’ roept Jacob uit. ‘Wat leuk.’ Ze schudden handen. Dan wendt Annet zich weer tot Lydia en Jacob.

‘Ik bedoel de oude Stoïcijnen. Die hebben belangrijke dingen te zeggen over de..., nou ja, over wat jou nu overkomt.’

‘De dood,’ zegt Lydia, ‘noem het maar bij de naam.’

‘Nogmaals ik vind het heel erg voor jullie.’ Annet maakt een moedeloos gebaar met haar handen. ‘Maar kunnen we niet een keer een koffieafspraak maken, want dit is nauwelijks een onderwerp voor midden op de markt.’

Lydia lacht en haalt uit haar tas een visitekaartje tevoorschijn. ‘We staan hier inderdaad een beetje in de weg. Waarom bel je me niet op, dan kunnen we in rust verder praten.’

‘Lydia Raadtgever, rouwcoach,’ leest Annet voor. ‘Daar moet je me alles over vertellen.’ De vrouwen kussen elkaar en nemen afscheid. Tijdens de brunch dwalen Lydia’s gedachten af. Ze heeft niet veel trek, maar bestelt toch een bagel met zalm die ze voor meer dan de helft opeet. Terwijl de anderen zich tegoed doen aan soep en broodjes met van alles erbij, opent zij onopvallend het internet op haar mobiel en zoekt op ‘Stoïcijnen’. Meteen verschijnt de naam ‘Epictetus’ en zit ze in gedachten weer met Aldo Devincke in het restaurant van het hotel in Arnhem. Aldo heeft haar aangeraden zich in deze filosoof te verdiepen. En nu noemde Annet hem ook. Dat kan toch geen toeval zijn? Ze glimlacht. Aldo, haar geheime minnaar. Het is bizar dat ze aan hem zit te denken terwijl ze nota ben hun 40-jarig huwelijk aan het vieren zijn. Aldo is nog niet uit haar gedachten. Zo nu en dan appen ze, heel onschuldig over alledaagse dingen. Hij maakt geen toespelingen op hun vrijage in de hotelkamer en zij houdt het bij neutrale onderwerpen. ‘Vind je ook niet, Lydia?’ vraagt Johan plotseling. Ze heeft geen idee waarover hij het heeft.

‘Nou...’ aarzelt ze.

‘Geef het maar toe, er gaat niets boven vriendschap.’ Daar kan ze het voor honderd procent mee eens zijn en ze zet Aldo subiet uit haar hoofd. Vandaag vieren zij en Johan hun vriendschap, dat is raak geformuleerd. Vriendschap is de essentie van hun huwelijk. Veertig jaar samen en nog steeds goede vrienden.

Intussen rijpt er een plannetje in haar hoofd. Als Johan ermee instemt heeft ze voor Aldo nog een verrassing in petto.

De donderdag daarop, de eerste dag van december, rijden Johan en Lydia naar het ziekenhuis, voor de zoveelste keer. Afgelopen dinsdag was Lydia er ook al voor de pet scan, een onderzoek met een radioactieve stof. Dokter Wagner had daartoe besloten vanwege de blijvende klachten. Vandaag zullen ze de uitslag horen. In de

wachtruimte duurt het wachten lang. De dokter ligt achter op haar schema.

Als ze na een tijdje eenmaal tegenover de arts zitten, ziet Lydia in één oogopslag dat zij geen goed nieuws heeft. Dokter Wagner draait het scherm van haar laptop in Lydia's richting en wendt zich met een meelevende blik tot haar.

'De resultaten van de pet scan geven geen reden tot optimisme, mevrouw Raadtgever.'

Met deze woorden opent ze het gesprek, dat eigenlijk direct ook wel weer beëindigd had kunnen worden. Want met die woorden is alles gezegd. De dokter laat op het scherm een computerbeeld zien van Lydia's bovenlichaam waarop je vaag de organen ziet liggen, maar waarop ook een aantal oplichtende gebiedjes zichtbaar zijn.

'Dat zijn gebieden waarop de radioactieve stof heeft gereageerd,' zegt ze.

Een pet scan geeft een onverbiddelijk en meedogenloos inzicht in wat zich onderhuids afspeelt.

'Uw operatie was op zichzelf succesvol, maar helaas is met het verwijderen van de tumor bij uw pancreas de kanker niet geheel verwijderd. In de directe omgeving konden we optisch geen uitzaaiingen ontdekken, maar zoals u kunt zien – ze wijst met haar pen naar de roodgele lichtpunten – zijn die er helaas wel, iets verderop in de buikholte. Ook is te zien dat er lymfeklieren zijn aangetast. Wellicht ook de lever, maar dat is niet helemaal duidelijk.'

'Uitzaaiingen...' zegt Johan zacht.

'Ik wist het,' zucht Lydia. 'ik wist het, het voelde niet goed.' Ze laat haar hoofd hangen, er verschijnen tranen in haar ogen.

'Het spijt me,' zegt de dokter. Ze geeft haar patiënt de tijd om weer tot zichzelf te komen.

'En nu?' vraagt Lydia uiteindelijk. 'Eerlijk?'

'U kunt niet meer beter worden.'

Dokter Wagner spreekt de zin uit met een berustende blik. Hoe graag zij dat ook zou willen, ze kan weinig meer voor haar patiënt doen.

'We moeten in rust overleggen over hoe nu verder. Er zijn verschillende opties. Het is daarbij heel belangrijk wat u zelf wilt, hoe u met uw leven wilt omgaan. Daar zullen wij rekening mee houden. Maar eerst...'

‘Hoe lang heeft mijn vrouw nog?’ valt Johan haar op haast agressieve toon in de rede. Lydia buigt zich naar haar man toe en legt haar arm om zijn schouder.

‘Ik kan niet in de toekomst kijken, meneer Raadtgever. En het hangt ook af van de verdere stappen die we gaan ondernemen. Zoals ik zei, daar moeten we over praten.’

‘Ik ga dood,’ denkt Lydia. ‘Dat zeg ik al maanden tegen mezelf, maar nu is het echt.’ Even komt haar professionele instinct bovendrijven. Ze is specialist in rouwverwerking. Maar dit is van een andere categorie. Johan drukt haar tegen zich aan en nu kan ze zich niet meer inhouden, ze barst uit in een huilbui. Tranen rollen over haar gezicht. Dokter Wagner bekijkt het van de andere kant van haar bureau meelevend en biedt Lydia een paar vellen van een rol hygiënepapier aan.

‘Dank u wel,’ mompelt ze. In een krankzinnig ogenblik van helderheid beseft ze hoe het komt dat dokters soms uitlopen op hun schema.

12. Het ligt er maar aan hoe je er tegenaan kijkt

Terwijl de ijsregen tegen de tuindeuren klettert, probeert Lydia haar gevoelens onder controle te krijgen. Vandaag, 2 december, is het om vier uur 's middags al bijna donker. Vanaf de bank ziet ze de hoge bomen achterin de tuin vaag afsteken tegen de bewolkte oosthemel. Het schaarse licht wordt gebroken door de ijshagelkorrels die langs het glas naar beneden glijden.

Meer dan ooit is ze gefascineerd door de dood. De dood is al in haar. De zeurende pijntjes in haar bovenbuik, haar misselijkheid en gebrek aan eetlust, haar gewichtsverlies, de kleur van haar oogwit, ze kan het niet negeren. Maar ik wil niet dood, schreeuwt ze vanbinnen. Ik wil leven, ik wil bij Johan blijven en mijn kleinkinderen groot zien worden. Sinds gisteren weet ze echter dat hij onontkoombaar is. Is de dood een man? Wat een idiote gedachte. De dood is niet iemand. Dokter Wagner maakte gisteren na een halfuur een einde aan het consult.

‘Het spijt me ontzettend dat ik jullie – ze begon opeens te tutoyeren – dit slechte nieuws moet brengen. Ik leef echt met jullie mee, maar ik kan er niets aan veranderen. Uitgezaaide alvleesklierkanker kunnen we niet genezen. Een mogelijkheid om je leven te verlengen is chemotherapie. Maar dan krijg je ook last van bijwerkingen. Als je daar niet voor zou kiezen, dan kunnen we de pijn bestrijden met pijnstillers zoals buprofen, naproxen, diclofenac of met morfine. Die pijnstillers werken goed maar kunnen ernstige bijwerkingen geven. Ook bestraling van pijnlijke plekken is mogelijk. Maar zoals ik zei, hier moeten jullie in rust over nadenken.’

Zwijgend zijn ze naar huis gereden. Ieder woord leek te veel. Tot haar teleurstelling trok Johan zich onmiddellijk terug in zijn werkkamer. ‘Ik moet even tot mezelf komen’, zei hij. Lydia dacht: waarom doe je dat niet samen met mij? Later kroop hij naast haar op de bank. Lydia had de neiging om hem te troosten in plaats van hij haar. Nou ja, dacht ze, we lijden allebei evenveel aan de kanker, alleen op verschillende manieren.

‘Het is heel lastig voor mij,’ bekende hij. Ze had haar man nog nooit zo timide gezien. ‘Mijn verstand en mijn gevoel vechten met elkaar.

Natuurlijk is het voor jou het moeilijkst, maar mijn geest, mijn wiskundehersenen slaan op tilt. Er is geen oplossing, zoals in de wiskunde. Vergelijkingen met twee onbekenden, de cosinusregel, de stelling van Stewart, er komt altijd een oplossing uit, als je hem maar goed toepast. Maar wat er nu gebeurt, er zijn alleen maar onbekenden.’ Lydia kwam overeind om hem recht in de ogen te kunnen kijken. In haar denken is zij verder dan hij.

‘Je hebt mijn ziekte steeds ontkend, Johan. Maar zij is een feit. En er is wel degelijk een oplossing, die is zelfs onvermijdelijk. Je kunt hem niet uitrekenen of zo, je kunt er geen grafiek van tekenen. Inderdaad, de oplossing is een onbekende, de dood. Het enige dat we zeker weten is dat ik er op enig moment niet meer zal zijn.’

Johan huilde.

Ook op dit moment van deze decembermiddag is Johan boven op zijn werkkamer, al weet ze bijna zeker dat hij niet aan het werk is. Dat hij niet kan werken omdat hij in de war is. Ze is er niet zeker van wat hem bezielt. Ontvlucht hij haar? Vermijdt hij met zijn vrouw ook haar ziekte om die niet onder ogen te hoeven zien? Sinds het noodlottige gesprek met dokter Wagner lijkt Johan een vreemde voor haar. Altijd was hij degene die het wist. Die haar moed insprak als ze neerslachtig was, die haar troostte als ze verdrietig was, die haar op de rails zette als ze ontspoorde. Nu lijkt het alsof de rollen omgedraaid zijn.

Hagelstenen kletteren tegen de ramen, de winter is vroeg dit jaar.

Ondanks dat het in de kamer warm is rilt ze. Ik heb hulp nodig, realiseert ze zich. Hulp om haar gedachten te ordenen, om de weg te vinden in de draaikolk van ideeën en denkbeelden in haar hoofd. En Johan is daarvoor niet de goede persoon. Die is te veel geobsedeerd door angst en onzekerheid. De kanker heeft langzaam een bres weten te slaan in hun relatie, waarvan ze dacht dat die onverwoestbaar was. Of liever gezegd: haar ziekte heeft iets aan de oppervlakte gebracht wat ze zich nooit eerder heeft gerealiseerd. Ze denkt terug aan het gesprek in het restaurant waar ze een week geleden hun huwelijksjubileum vierden. Vriendschap was altijd het centrale begrip in hun relatie. Maar is vriendschap wel genoeg? Blijkbaar wel om veertig jaar te kunnen samenleven, maar ook voor de toestand waarin zij nu verkeert? Met vrienden moet je toch alles kunnen bespreken? Ze voelt zich plotseling eenzaam.

Terwijl deze gedachten door haar hoofd gaan, overvalt haar ook een gevoel van schuld dat ze haar echtgenoot in gedachten zo laat vallen. Mag ze van Johan wel vragen dat hij haar kan helpen, terwijl hij zelf in een crisis verkeert? Terwijl zijn rechtlijnige werkelijkheid van $a^2 + b^2 = c^2$ plotseling tekort blijkt te schieten? Nee, ook Johan heeft hulp nodig. Ze hebben samen behoefte aan iemand met wie ze in alle openheid over de situatie kunnen praten. En de succeskans van het plannetje dat al eerder in haar is opgekomen wint aan waarschijnlijkheid. Om het probleem van alle kanten te kunnen bekijken heeft ze een filosoof nodig, iemand met een oorspronkelijke en flexibele geest en met gedegen kennis van de grote denkers uit de geschiedenis. Aldo Devincke heeft ze nodig, die wil ze spreken.

Johan heeft er weinig moeite mee als Lydia voorstelt om professor Devincke uit te nodigen voor een gesprek over de dood. Sinds dokter Wagner het vonnis heeft uitgesproken, zoals hij het noemt, is hij meer geneigd om de situatie onder ogen te zien.

‘Nou ja,’ reageert hij, ‘je bent nu al zover gekomen met je onderzoek naar de dood, als jij denkt dat die man daar nog iets aan kan toevoegen...’

‘Dat verwacht ik zeker. Ik wil hem vragen naar de Stoïcijnen, waar Annet het ook over had. Ik heb op het internet gekeken en ik vind het heel boeiend.’

‘Oké, laat hem dan maar komen.’

‘Alleen al het feit dat we erover praten is belangrijk, Johan. Dokter Wagner heeft ons nadrukkelijk aangeraden om veel over mijn ziekte en de gevolgen daarvan te praten, met elkaar en met anderen.’

Lydia belt Aldo op zijn werkkamer in het Erasmusgebouw van de Nijmeegse universiteit.

‘Devincke.’

‘Aldo, met Lydia. Ik heb een kleine verrassing voor je.’ Zijn verbazing duurt maar een seconde of twee.

‘Vertel.’

Johan en ik willen je graag uitnodigen voor een gesprek over de dood.’ Als hij al verrast is, laat hij er niets van merken.

‘De kanker in mijn lijf is uitgezaaid, Aldo. Ik kan niet meer beter worden.’

‘Lydia!’

‘Tja. Het is hard.’ Ze moet een traan wegslikken. ‘Mijn onderzoek naar de dood wordt wel heel actueel, hè?’

‘Hoe lang heb je nog?’

‘Dat hangt ervan af, of ik levensreddende medicijnen wil. Daar ben ik nog niet uit.’

‘Het spijt me ontzettend voor je. Kan ik iets voor je doen?’

‘Doe jij dat soort dingen,’ is haar wedervraag. ‘Gesprekken voeren?’

‘Jazeker, ik ben een praktische filosoof. Ik ben niet alleen maar aan het lesgeven of op een kamertje aan het nadenken, hoor. Ik heb nogal wat cliënten die mij om advies of om een diagnose vragen. Zo iets als wat een arts doet voor fysieke problemen, dat doe ik bij mentale problemen. Afhankelijk van de vraag probeer ik hun een filosofische ingang te bieden voor hun probleem. Maar ik ben geen therapeut. Ik behandel niet, want daar ben ik niet voor opgeleid. Daarvoor moeten ze bij een psycholoog of psychotherapeut zijn.’

‘Nou, wij willen graag advies over hoe we ons het beste kunnen opstellen tegenover mijn komende overlijden.’ Op het moment dat ze de woorden uitsprekt, loopt er een rillinkje over haar rug. ‘Jij had het in Arnhem over Epictetus, en toevallig begon een vriendin van mij laatst ook over een stoïcijnse houding. Ze zei dat stoïcijn niet hoeft te betekenen dat je onverschillig bent.’

‘O, nee, zeker niet. Ik wil jullie daar graag over vertellen. Zelf houd ik ook erg van de stoïcijnse levenskunst. Want dat is het.’

Aldo reageert zakelijk en zonder enige hint naar hun uurtje op de hotelkamer, drie weken eerder.

‘Dat zou fijn zijn.’

‘Eens kijken, komende zondag na drieën heb ik tijd om naar jullie toe te komen. Zou dat schikken? Ik ben wel benieuwd waar en hoe je woont.’

‘In de middag? Dan zullen wij iets te eten klaarmaken. Maar hoe gaan we om met onze...?’

‘Nee Lydia, geen woord daarover. Dat is iets tussen ons beiden.’

De zondag dat Aldo op bezoek zal komen voelt Lydia zich niet echt fit. Ze voelt haar buik en heeft aanvallen van misselijkheid. Ze is ook weer afgevallen. Ze neemt pijnstillers die dokter Wagner heeft voorgeschreven.

Tegen vieren die zondag parkeert Aldo Devincke in zijn Volvo in hun hofje. Hij stapt uit en kijkt goedkeurend in het rond. Een plantsoen in het midden, er omheen vrijstaande semibungalows in lichtgekleurde steen. Hij pakt een tas van de achterbank en loopt naar het huis van Johan en Lydia. Johan doet open.

‘Mooi wonen jullie hier,’ complimenteert hij.

‘Welkom,’ zegt Johan. Ze schudden handen. ‘Dat mag weer,’ lacht Aldo. Lydia, die achter haar man staat, begroet hij met een hoofse handkus.

‘Fijn dat je je vrije zondag ervoor wilt opofferen,’ zegt ze.

‘Opofferen niet het juiste woord,’ glimlacht Aldo. ‘Ik doe het graag voor een oude kennis.’

Hij trekt zijn jas uit, wrijft zijn koude handen en loopt achter hen aan naar de woonkamer. De haard is aan, het is er behaaglijk warm.

‘Ga zitten.’

Dit is een curieuze situatie, denkt Lydia. Johan heeft geen idee van de relatie tussen mij en Aldo. Of nee, van een relatie is geen sprake, ze hebben beiden uitgesproken dat ze elkaar graag mogen, maar dat ze er niet over peinzen om hun beider huwelijken op het spel te zetten. Wat niet weet, wat niet deert. Ze loopt naar de keuken en schenkt drie koppen koffie in. Het gesprek komt vlot op gang. Aldo en Johan lijken elkaar wel te mogen. Beiden zijn onderwijzers en dat scheidt een band.

Johan kookt vanavond. Hij staat bij familie en vrienden bekend om de smakelijke lasagne die hij kan klaarmaken. Dat doet hij ook nu, terwijl Lydia en Aldo met hem en met elkaar babbelen aan de tafel in de ruime keuken. De gezamenlijke maaltijd erna heeft iets gezelligs, maar Johan en Lydia zijn toch wat gespannen over wat er gaat komen.

Na het toetje wordt de haard in de woonkamer nieuw leven ingeblazen en zetten ze zich er gedrieën omheen. Lydia en Johan kijken verwachtingsvol naar Aldo Devincke.

‘Wat jullie overkomt,’ begint hij, ‘is iets wat je niemand toewenst. Het uitzicht om aan een ziekte te overlijden is reden tot verdriet, tot angst, tot kwaadheid misschien ook. Kortom, een ziekte als jij hebt, Lydia, veroorzaakt emoties. Sterke emoties.’

‘Zeg dat wel, ja.’

‘Laat me eerst uitleggen hoe de Stoïcijnen tegen emoties aankijken.

Als er iets gebeurt wat je niet zint of als iemand iets tegen je zegt wat

je niet bevalt, dan reageer je vaak met een emotie. Je wordt kwaad, je wordt bang, je wordt verdrietig.

Maar, zeggen de Stoïcijnen, jouw emotie wordt niet opgewekt door het voorval zelf. Het voorval is een feit, en als zodanig is het neutraal. Nee, het zijn je gedachten die je bij het voorval hebt die de emotie opwekken. Je denkt: “Dat had hij niet mogen zeggen”, “dat is verschrikkelijk” of “dat had nooit mogen gebeuren”. En als gevolg van die gedachten reageer je boos, angstig of verdrietig. Zulke emoties moet je zien te vermijden, ze zijn niet rationeel.’

Het blijft even stil. Johan kijkt Aldo aan alsof de stelling van Pythagoras opeens niet meer opgaat.

‘Wil je zeggen,’ vraagt Lydia, die dit herkent van wat ze op het internet heeft gelezen, ‘dat je dus in feite zelf de oorzaak bent van je eigen emotie?’.

‘Precies, zo is het,’ zegt Aldo. ‘Je brengt je eigen emotie teweeg. Laat ik een alledaags voorbeeld geven. Stel dat je met de auto onderweg bent en opeens blijkt de weg afgesloten te zijn. Je kunt niet verder. Wat denk je dan?’

Johan reageert: ‘Dan denk ik: Verdomme, hoe halen ze het in hun hoofd om de weg af te sluiten.’

‘Inderdaad, en je wordt boos. Maar het is niet de wegafsluiting zelf die jouw boosheid veroorzaakt, maar jouw gedachten erover: dit is onredelijk, dit had niet gemogen.’

‘Ja, dat snap ik.’

‘Welnu, “Hoe halen ze het in hun hoofd?” is een zinloze gedachte, want daarmee verander je niets aan de situatie. Hoe onredelijk je het ook vindt en hoe kwaad je ook wordt, de weg blijft afgesloten.’

‘Oké...’

‘Nou, hiermee heb ik de belangrijkste gedachte achter de Stoïcijnse levenskunst geschetst.

Het heeft geen zin om je druk te maken over dingen waar je geen invloed op hebt, die je niet kunt veranderen. Je kunt je energie beter steken in wat je wél kunt veranderen.

En wat je wel kunt veranderen zijn je eigen gedachten, want die heb je onder controle.’ Aldo lacht. ‘Nou ja, niet altijd natuurlijk, maar daar kun je je op trainen.’

‘Maar wat had ik dan moeten denken bij die wegafsluiting?’ vraagt Johan.

‘Je móet niets, maar je had meer in Stoïcijnse sfeer kúnnen denken: “Oké, ik kan niet verder, hoe los ik dit op?” Zonder je te ergeren. Dat ergeren is verspilde energie en staat zelfs ook de oplossing in de weg. Want als je kwaad bent, dan denk je niet meer helder. De Stoïcijnen zijn heel rationeel en proberen allerlei onnodige opwindning over zaken waar je toch niets aan kunt doen te vermijden, door rationeel te denken dus.’

‘Dit moet even zinken,’ roept Lydia. ‘Wie wil er nog koffie?’

Tijdens het koffiedrinken kijken Johan en Lydia elkaar aan, een blik van wederzijdse verstandhouding. Vooral Johan heeft er een handje van om zich te ergeren als iets tegen zit. Waarom moet mij dit nou weer gebeuren? Waar heb ik dit aan te danken? Waarom overkomt dit ons? Ze hebben het er vaak over gehad.

Lydia zegt: ‘Ik herken dit wel. Zo ga jij eigenlijk ook om met mijn ziekte,’ zegt ze tegen haar man. ‘Je wilt alles onder controle hebben, alles kunnen uitrekenen. Maar het krijgen van kanker kun je niet beïnvloeden.’ Ze wendt zich tot Aldo. ‘Dus het heeft volgens jou geen zin om ons druk te maken over mijn ziekte? Nou, als dat geen onverschilligheid is...’

‘Zeker niet, o, nee. Je moet je wel degelijk met je ziekte bezighouden. Maar niet op een manier die niet zinvol is. Zoals verdrietig of kwaad worden. Kun je kwaad worden op een ziekte?’

Ze moeten er alle drie om lachen.

‘Jouw ziekte is een gegeven, Lydia, een feit. Je kunt er niet omheen. En het is de Stoïcijnse kunst om te proberen anders tegen je ziekte aan te kijken. Om te beginnen zul je hem moeten accepteren. Het heeft geen zin om hem te ontkennen of je ertegen te verzetten, dat verandert niets aan de feiten. Maar je kunt wel denken: Is er een behandeling mogelijk? Wat kunnen we nog wél doen, ondanks deze ziekte? Dat soort gedachten.’

‘Het is dus maar net hoe je er tegenaan kijkt,’

‘Zeker.’

Johan zucht diep. ‘Maar goed, dat station zijn we nu gepasseerd. De ziekte gaat niet meer over.’

‘Inderdaad,’ reageert Lydia, ‘dus dat is de reden dat ik nu denk: ik moet alles doen wat ik nog kan, zolang ik het nog kan.’ Ze haalt diep adem, laat een stilte vallen en zegt: ‘En dan ga ik dood.’

‘Dit is een heftig gesprek,’ broemt Johan. ‘Kunnen we niet even pauzeren?’

Nu neemt Aldo de regie.

‘Dat is goed,’ zegt hij, ‘maar straks moet het ook gaan over de dood en hoe de Stoïcijnen daarmee omgaan.’

Lydia vraagt of ze nog een rondje koffie willen. Maar Johan drinkt graag iets sterkers.

‘Ik moet nog naar huis rijden,’ zegt Aldo, dus voor mij geen alcohol.’ Uit solidariteit hebben ze even later alle drie een glas druivensap voor zich staan.

‘Nu de Dood!’ roept Lydia, alsof ze het volgende nummer van een popartiest aankondigt.

‘Ja, de dood,’ zegt Aldo. ‘Over de filosoof Epicurus – hij kijkt kort naar Lydia – ‘heb ik al eerder verteld dat we wat hem betreft voor de dood niet bang hoeven te zijn. Want, zegt hij, *zolang wij er zijn is de dood er niet, en als de dood er is zijn wij er niet meer.*’

‘Dat is makkelijk gezegd,’ merkt Johan op.

‘Inderdaad. Bijna niemand is graag bezig met zijn eigen sterfelijkheid. We negeren die, de dood is een taboe. Maar wat de meeste mensen eng vinden, daar doet Epicurus heel relaxt over.’

Aldo vist een vel papier uit zijn tas. ‘Dit is een letterlijk citaat van hem: *“Eens moet ik sterven: moet het nu direct al? Dan sterf ik nu meteen. Moet het straks pas? Dan eet ik nog even een hapje. Het is nu immers etenstijd. Ik sterf dan wel na het eten.”* Zo kun je er ook mee omgaan.’

‘Wat absurd,’ zegt Johan.

‘Is dat zo? De dood is toch iets heel natuurlijks? Sterven zal iedereen, dat hoort bij het leven. Een mensenleven volgt een aantal stappen, te beginnen bij de geboorte en te eindigen met de dood. Herinneren jullie je dat je bang bent geweest voor je geboorte?’

Lydia en Johan moeten erom lachen.

‘Nee dus, want je weet niets van vóór je leven. Volgens, een andere Stoïcijnse filosoof, betekent “dood” gewoon: er niet zijn.’ Aldo kijkt op zijn papier. ‘Hij zegt: *“Hoe dat is, de dood, dat weet ik al. Na mij zal er zijn wat er voor mij was. Als daar iets verschrikkelijks in ligt, moet dat er ook geweest zijn voordat wij het levenslicht aanschouwden. Welnu, toen hebben wij niets pijnlijks ervaren”.*’

Lydia denkt aan de monnik op de rondvaartboot. Reïncarnatie, er zijn mensen die zich iets van een vorig leven kunnen herinneren. Ze zegt dat ook tegen Aldo.

‘Zeker, sommigen beweren dat vorige levens mogelijk zijn. Dat ze zijn gereïncarneerd en dat ze daar ook herinneringen aan hebben. Het zou kunnen. Ik heb daar geen mening over. Maar zeker is dat zij zich van het *dood zijn* zelf niets herinneren.’

Johan vergeet van zijn sap te drinken.

‘Ik val vandaag van de ene verbazing in de andere,’ zegt hij. ‘Op die manier heb ik er echt nog nooit tegenaan gekeken. Maar: iedereen maakt zich toch zorgen dat je dood kan gaan?’

‘Aha,’ zegt Aldo. ‘Nu ga ik even terug naar de wegafsluiting van daarstraks. Die wegafsluiting was niet zelf de oorzaak van je boosheid, maar je gedachten óver die wegafsluiting. En zo is het ook met de dood. Niet de dood zélf is het waar we bang voor zijn, maar het feit dat wij mensen er gedachten over hebben die ons bang maken. Dieren hebben dat niet, die overkomt het. Wij mensen denken: *Het is verschrikkelijk om dood te gaan*. En we worden angstig. Maar dat is geen zinnige gedachte. Want op de dood hebben we geen invloed, die komt gewoon. Die kunnen we niet veranderen door bang te zijn. Maar de manier waarop we over de dood denken, die kunnen we wél veranderen. Onze eigen gedachten kunnen de dood erg maken, maar ook draaglijk of zelfs prettig. Zoals je daarstraks zei, Lydia, het is maar net hoe je er tegenaan kijkt.’

Ze nemen een pauze in het gesprek.

Terwijl Johan nog een keer de glazen vult, staart Lydia in gedachten voor zich uit. De pijnstillers raken uitgewerkt en het gezeur in haar bovenbuik begint weer. De aankomende dood laat zich voelen, denkt ze, en dat maakt haar verdrietig. Maar dat is onzin, ze is nog lang niet dood. Als ze zo gaat denken maakt ze zichzelf depressief. En wat heeft Aldo Devincke vanavond nu juist willen zeggen? Ga er rationeel mee om, laat je niet verleiden tot onzinnige emoties. De dood is niet eng of verschrikkelijk, maar het zijn je gedachten erover die het verschrikkelijk maken.

Langzaam begint ze zich te realiseren waar ze, zonder het zich echt bewust te zijn, al sinds haar eerste diagnose mee bezig is. Haar ‘onderzoek naar de dood’ is haar manier om zich te verzoenen met haar eigen sterfelijkheid. Ze heeft er aan zichzelf en aan anderen

vragen over gesteld. Moet ik me mijn hele leven voorbereiden op de dood? En waar gaat mijn ziel naartoe als ik dood ben? Naar een hemel of een hel? Naar een onderwereld? Of zweeft hij als een vrije vogel door het uitspannel? En is dat allemaal erg? Kan ik terugkeren uit de dood? Kan ik, als ik dood ben, me nog bemoeien met de levenden, mijn man, mijn kinderen en kleinkinderen?

Op dit moment, terwijl Aldo Devincke pauzeert en met Johan over het onderwijs van tegenwoordig babbelt, begint in haarzelf het licht aan te gaan. Als ze die oude Grieken en Romeinen, Epicurus, Epictetus, Seneca en ook anderen zoals Heidegger mag geloven, heeft ze dan steeds de verkeerde vragen gesteld? Volgens hen is er helemaal geen ziel die ergens naartoe gaat. Dood is 'niets', dood is 'er niet zijn'. En zolang ik er ben, is de dood er niet.

Lydia ontwaakt uit haar peinzen.

Aldo Devincke, ' zegt ze teatraal, 'je hebt vanavond in mij heel veel losgemaakt. Dingen waar ik nog diep over moet nadenken. Maar op dit moment zit ik een beetje vol, er kan weinig meer bij.'

'Dat geldt ook voor mij,' zegt Johan.

'Nou,' glimlacht Aldo, 'ik moet je zeggen dat het voor mij ook inspannend is en ik vind dat het redelijk uit de verf is gekomen. Zo zie ik mijn rol als filosoof, andere mensen een spiegel voorhouden waardoor ze tot zelfinzicht kunnen komen. Het verwerken ervan en het je eigen maken, dat moeten jullie zelf doen. Maar ik kom graag nog eens terug voor aanvullende vragen, hoor.'

'Heffen we de zitting nu op?'

Aldo vervalt in zijn rol als docent.

'Laat me nog eens samenvatten wat ik heb willen zeggen. Volgens de Stoïcijnen wordt doodsangst niet veroorzaakt door de dood zelf, maar door onze gedachten dat het om iets verschrikkelijks gaat. Iets wat hoe dan ook vermeden moet worden. En die gedachte is niet zinnig. Je kunt de dood ook zien als iets natuurlijks, zelfs als iets positiefs, bijvoorbeeld dat doodgaan een opluchting is als je ernstig ziek bent. Maar misschien breng je daar tegenin dat het niet zozeer de dood zelf is waar je bang voor bent, maar meer de ziekte en de pijn die eraan voorafgaat. Welnu, ik wil jullie tenslotte graag nog wat voorlezen uit een geschrift van Epictetus. Een van zijn leerlingen kwam namelijk met dezelfde tegenwerping, en hij reageert daarop.'

Hij leest voor:

“Maar wat als ik ernstig ziek word? Epictetus: Dan zul je die ziekte goed verdragen.

Maar wie zal er dan voor me zorgen? Epictetus: Je vrienden of anders de natuur zelf.

Dan lig ik misschien wel ergens op de grond te creperen. Epictetus: Maar wel als een virtuoos mens.

Ik heb niet eens een goed huis. Epictetus: Dan ben je ziek in een lekkend krot. Man, maak er niet zo 'n drama van en noem de dingen bij hun naam. De dood is het moment waarop je lichaam verrot en in stukken uit elkaar valt. Wat is daar eng aan? Vergaat de wereld? Wat voor bijzonders gebeurt er? Niets dat in strijd is met de natuur.”

Aldo Devincke haalt diep adem.

‘Ziek zijn en doodgaan horen bij het leven. Het zijn dingen waar je geen zeggenschap over hebt. Het enige wat je wel in de hand hebt is de manier waarop je ermee omgaat. Daar ben je vrij in. Daarin ligt dan ook je opgave: oefen jezelf in geestkracht en denkvermogen om de situatie te accepteren zoals die is en die te veranderen voor zover dat in je vermogen ligt.’

13. Stoïcijnse vriendschap

Nadat Aldo Devincke is weggereden gaan ze de huiskamer weer binnen, waar de sfeer van het zware gesprek nog in de lucht hangt. Johan haalt een fles Scotch Whisky en schenkt zijn glas bijna halfvol. Lydia houdt het bij tweedrank. Alcohol valt niet goed in haar lijf. ‘Het lijkt een aardige kerel, die Devincke,’ begint Johan, ‘maar zijn ideeën vind ik absurd.’ Hij heeft zijn mening klaar. ‘Heeft hij drie weken geleden ook op die manier tegen jou gepraat?’ Lydia schrikt van de hardheid van zijn oordeel.

‘Nee, dat heb ik je verteld. Toen ging het over twee andere filosofen.’ Maar Johan heeft duidelijk de kop dwars.

‘Filosofen! Die mogen dan misschien mooie theorieën kunnen uitdenken, maar ze staan toch een eind buiten de dagelijkse werkelijkheid. Ik heb van die Devincke begrepen dat ik niet meer kwaad mag worden als er wat tegenzit. Ik mag geen emoties hebben. En volgens hem is de dood nota bene iets positiefs. Nou vraag ik je. Hoe verzinnen ze het.’

Lydia voelt zich te moe om haar man tegen te spreken. Haar buik doet pijn en ze is misselijk. Maar haar geest is opgeruimd, zelfs vrolijk. Aldo heeft vanavond precies duidelijk gemaakt waar bij haar de schoen wringt. Ze is onnodig angstig voor het doodgaan. En ze moet rationeel omgaan met het lijden dat eraan voorafgaat. Zoveel heeft ze ervan meegekregen.

‘Ik wil het eerst allemaal goed tot me laten doordringen, Johan. En ik vind het jammer dat je er zo negatief op reageert.’

‘Die man gooit in één avond mijn hele mensbeeld overhoop,’ moppert hij. ‘Ik geloof in vraagstukken en oplossingen. Ik geloof ook in vechten voor je gezondheid en voor je leven, ik geloof in overwinnen. Ook als je ziek bent moet je vechten, tot het laatst. Maar wat hij jou wil laten doen is je erbij neerleggen. Nou dan kun je net zo goed...’

Lydia glimlacht. ‘Ja, wat kun je dan net zo goed?’

Johan slikt. ‘Er meteen een eind aan maken.’

Lydia zucht.

‘Ik heb nu geen fut om dit gesprek met jou te voeren. Maar ik weet wel dat ik vanavond belangrijke dingen heb gehoord. Dingen waarmee ik verder kan.’

‘Oké, laten we er dan maar over ophouden.’

Johans reactie komt bij Lydia binnen als: ik geef het op, met jou valt toch niet te praten. Hij stelt haar diep teleur.

In bed is hun welterusten-kus koel. Binnen een paar minuten hoort ze aan zijn ademhaling dat Johan in slaap is. Zelf kan ze nog niet slapen, ondanks of misschien wel door de pijnstillers die ze heeft ingenomen. Haar gedachten zijn helder. Ze is teleurgesteld over haar man, misschien is ze zelfs wel kwaad op hem. Dan hoort ze in gedachten Aldo. Teleurstelling en boosheid zijn emoties. De vraag is: waardoor worden die emoties veroorzaakt? Volgens wat ze vanavond heeft geleerd ligt de oorzaak ervan in haar eigen gedachten: *Johan zou zo niet mogen reageren*. Maar dat is een irreële gedachte.

Nu zou ze nu op een stoïcijnse manier de situatie moeten aanzien en denken: Oké, Johan is het niet met me eens. Dat is een feit waar ik mee moet leren omgaan. En vervolgens: kan ik dat feit, dat me dwarszit, nog beïnvloeden? Kan ik hem nog overtuigen? Maar waarvan zou ik Johan moeten overtuigen? Dat ik terminaal ziek ben? Dat weet hij al lang, al wil hij dat blijkbaar niet accepteren. Moet ik hem ervan overtuigen dat hij zich net als ik moet voorbereiden op mijn dood? Johan ziet mijn dood als iets verschrikkelijks, iets weerzinwekkends. Hij vindt dat ik niet dood mag gaan. Maar dat is van hem ook een irrationele gedachte. Want mijn dood is onvermijdelijk. Johan zou niet bang moeten zijn, maar moeten denken: oké, Lydia's dood is niet te beïnvloeden, dus hoe ga ik daarmee om? Maar ja, zou moeten... Als ik vind dat hij dat zou moeten, dan is dat op zich van mij weer een irrationele gedachte. Ik moet daar dus niet boos over zijn.

Zo draaien haar gedachten in het rond. Ze glimlacht in het donker. We zijn gevangenen van elkaars emoties, denkt ze. En zakt weg in een diepe slaap zonder dromen.

De volgende dag koopt ze in een Zutphense boekhandel een standaardwerk over de filosoof Epictetus.

Lydia's gezondheid gaat op en neer, dat wil zeggen, hoe ze zich voelt. Want de kanker blijft. Vijf dagen na het consult waarin ze te horen hebben gekregen dat ze niet meer beter kan worden hebben ze een afspraak in het ziekenhuis. Vijf dagen om te overleggen wat de vervolgstappen van haar behandeling zullen zijn. Vijf dagen om na te denken en een beslissing te nemen. De opties, zo heeft de dokter uitgelegd, zijn in wezen simpel. Een tweede keer opereren is niet

mogelijk, daarvoor zijn de uitzaaiingen te verspreid. Een tweede mogelijkheid is een nieuwe behandeling met chemotherapie. Daarmee kan statistisch gezien je leven met een paar maanden tot een half jaar worden verlengd. Maar de bijwerkingen zijn naar. Een derde mogelijkheid is bestraling van aangetaste gebieden. Daarvan zijn de bijwerkingen minder vervelend en het kan de pijn verminderen. Die dinsdag worden ze niet ontvangen door dokter Wagner maar door een mevrouw Sijbrands. Zij is gespecialiseerd verpleegkundige palliatieve zorg. Ze begeleidt patiënten die te horen hebben gekregen dat ze niet meer zullen genezen. Ze schudden handen en stellen zich aan elkaar voor.

‘Is dokter Wagner er niet?’ vraagt Johan. Zijn toon is nog net niet agressief. Mevrouw Sijbrands kijkt hem monsterend aan.

‘De rol van de dokter,’ zegt ze, ‘is de medische behandeling van de ziekte van uw vrouw. Van behandeling is in dit stadium echter geen sprake.’ Ze wendt zich tot Lydia.

‘Wij moeten het vandaag hebben over de vervolgstappen die we gaan nemen. Als daarin medische behandelingen nodig zijn, dan komt de dokter uiteraard weer in beeld. Zij heeft u verteld wat de mogelijkheden zijn, veronderstel ik?’

‘Jazeker. Chemo en/of bestraling.’

‘Inderdaad. En ook medicatie in het kader van wat wij *symptoommanagement* noemen. Dat zijn medicijnen om de pijn en andere gevolgen van uw ziekte te bestrijden en een zo goed mogelijk leven te hebben. Maar afgezien van de medicatie ben ik ook graag beschikbaar om met u te praten. Begeleidingsgesprekken kunnen zinvol zijn om haalbare doelen voor de zorg en behandeling te formuleren.’

Johan zit op het puntje van zijn stoel.

‘We moeten gewoon alles doen om die rotziekte op een afstand te houden,’ zegt hij. ‘Van praten wordt mijn vrouw niet beter. Nou ja, ik snap nu wel dat ze niet beter wordt, maar we moeten zoveel mogelijk vechten tegen de kanker.’ De verpleegkundige produceert een professionele glimlach, waarmee ze wil zeggen: ik begrijp je emotie. ‘Ik denk dat het in eerste instantie uw vrouw zelf is die moet aangeven wat haar wensen zijn.’ Johan, met nog vers in het geheugen hun avond met Aldo Devincke, bevalt dit helemaal niet.

‘Jullie zijn de deskundigen. Het is toch logisch dat we alles proberen, ik zeg: álles proberen om...’ Er schiet opnieuw emotie in zijn stem.

Lydia legt haar hand op zijn schouder.

‘Zelf vind ik vooral de kwaliteit van het leven dat ik nog heb belangrijk,’ zegt ze. ‘Daarom voel ik niet zoveel voor weer een serie chemokuren waar ik hondsberoerd van word. Dat heb ik al twee keer meegemaakt. En het heeft ook niet veel geholpen.’

‘Kanker aan de alvleesklier,’ zegt de verpleegkundige, ‘is een ernstige soort die een slechte prognose geeft. Het verloop ervan is ook moeilijk te voorspellen. We zullen het doorlopend moeten bekijken, waarbij we nauw samenwerken met uw huisarts. We noemen dit *Advance care planning*. Het doel is dat u zich gedurende het proces zo optimaal mogelijk blijft voelen.’

Lydia knikt.

‘Dat is zeker wat ik wil. Ik wil nog een tijdje zo normaal mogelijk leven. Met goede medicijnen tegen de pijn, misschien ook adviezen over voedsel, want daar heb ik nu al last van.’ Ze laat een stilte vallen. ‘En het liefst wil ik ook een pil om niet verder te hoeven leven als het niet meer gaat.’

Johan heft wanhopig zijn armen. De verpleegkundige kijkt verrast op. ‘Dat laatste is niet mogelijk met onze huidige wetgeving,’ zegt ze. ‘We zouden als zorgverleners gearresteerd worden wegens hulp bij zelfdoding. Maar zover is het ook nog helemaal niet. U heeft redelijkerwijs nog een periode voor u waarin u tamelijk fit kunt zijn. Al zal dat natuurlijk ook gaan afnemen.’

‘Maar doen we dan helemaal niets tegen die kanker?’ roept Johan uit. ‘Die gaat maar door in je lijf.’

‘Dat gaat hij sowieso, Johan.’ Lydia fluistert bijna. Ze wisselt een blik van verstandhouding met mevrouw Sijbrands. ‘Mijn ziekte is een gegeven, daar hebben we weinig invloed meer op.’

‘Ik ben het met uw vrouw eens,’ meneer Raadtgever. ‘We moeten ons richten op de kwaliteit van het leven dat uw vrouw nog heeft.’

Lydia verlaat het ziekenhuis met maagtabletten en nieuwe pijnstillers die ze bij de ziekenhuisapothek hebben gehaald, en met een man wiens gezicht op onweer staat. Zodra ze de parkeerautomaat voorbij zijn en in de auto zitten barst hij los.

‘Je lijkt wel niet goed wijs om elke verdere behandeling te weigeren. Advance care planning, laat me niet lachen. Wil je soms graag dood? Ik begrijp je niet meer, Lydia, echt niet.’

‘Ik heb niet elke behandeling geweigerd. Ik kan een bestraling krijgen als de pijn op een bepaalde plek te heftig wordt. Maar zover is het nog niet. En of ik dood wil? Natuurlijk wil ik niet dood. Ik wil dolgraag blijven leven en oud worden! Maar helaas heb ik die keuze niet meer.’

‘Maar met een goede behandeling kun je langer leven.’

‘Langer doodziek op bed liggen, zal je bedoelen.’ Lydia voelt zich steeds zekerder worden. ‘Nee Johan, dat gaat niet gebeuren.’

Johan trekt zich na thuiskomst opnieuw direct terug op zijn werkkamer. Dat doet hij vaak de laatste tijd. Lydia maakt een beker groene thee voor zichzelf en laat zich op de bank zakken. Al langer, maar vooral sinds zondag, de avond dat Aldo er was, lijkt ze op steeds grotere afstand van haar man te staan. Nota bene nog geen twee weken na de viering van hun 40-jarige huwelijk. Vriendschap was het geheim van hun relatie, vond Johan. Maar op dit moment zijn ze weinig vriendjes meer. Johan bijt zich steeds meer vast in het idee dat Lydia alles moet doen om zo lang mogelijk door te leven. Vechten tegen de ziekte noemt hij dat. Is het egoïsme van hem, schiet het door haar heen, omdat hij mij niet kwijt wil? Misschien. Dat zou ze trouwens wel weer lief van hem vinden. *Tot het laatst heb je tegen je ziekte gevochten, maar uiteindelijk moest je toch verliezen.* Dat soort zinnen zie je vaak in rouwadvertenties staan. Glashelder ziet ze de onzin ervan in. Je kunt helemaal niet winnen, het verlies staat bij voorbaat vast, dus heeft vechten, wat je je daar ook precies bij voorstelt, niet veel zin.

Ze staart een tijdje voor zich uit, diep in gedachten. Vanmorgen zat ze tegenover een specialist ouderengeneeskunde, die haar steunde haar in de opvatting dat het minder belangrijk is hoe lang je nog leeft dan het feit dat je nog een redelijk leven hebt. Ze realiseert zich nu dat ze op dat moment heeft besloten voor zichzelf te kiezen. Het is háár leven en het zal háár dood zijn. Er rolt een traan over haar wang. Moeilijk is het wel. Als ze weer tot zichzelf komt is de thee niet heet meer. En Lydia weet dat ze voor zichzelf het besluit heeft genomen dat ze de regie over haar eigen leven én het einde daarvan wil hebben.

Misschien zou de rest van de decembermaand nog tot verzoening hebben kunnen leiden als niet het lot anders had beschikt. Lydia ergert

zich eraan dat Johan zich steeds meer in zichzelf terugtrekt. Op zeker moment vraagt ze hem ronduit wat hem dwarszit. Eerst draait hij er omheen. Maar na enig aandringen verklaart hij dat het er bij hem gewoon niet in wil dat iemand niet alles wil doen om voort te leven. ‘Jouw ziekte is een probleem waarmee we moeten dealen. In mijn wereld is elk probleem op te lossen, mits je bij wijze van spreken maar de juiste formule gebruikt. Natuurlijk kun je de dood uiteindelijk niet ontlopen, maar je kunt hem wel remmen door de goede maatregelen te nemen. Medicijnen = langer leven.’

Johan zegt dat hij gefascineerd is door het = -teken, het ‘is gelijk aan’ teken.

‘Dat teken duidt op een evenwicht, omdat wat zich aan beide zijden van het teken bevindt altijd in balans is. Dat geldt niet alleen voor getallen, maar bijvoorbeeld ook voor dood en leven. Wat is gelijk aan de dood? Wat is gelijk aan het leven?’

Het is Johans manier om met het onoplosbare probleem bezig te zijn.

Lydia heeft hem in weken niet zoveel achter elkaar horen zeggen.

‘Je bent een filosoof, Johan,’ grapt ze. ‘Een wiskundefilosoof.’

Maar Johan is niet in voor een grapje.

‘Jouw doodsverlangen is niet te rijmen met mijn wiskundebrein.’

‘Maar ik heb helemaal geen doodsverlangen! Integendeel, ik wil leven.

Maar het onontkoombare einde is in zicht en ik wil daar zo goed mogelijk naartoe leven.’

‘Je kunt het einde uitstellen. Er het is zo simpel. Er zijn medicijnen die je leven aanzienlijk kunnen verlengen, die bestáán. En jij hebt ze geweigerd!’

‘Mijn leven verlengen? Maar tegen welke prijs? Dat ik langzaamaan steeds zieker en zwakker word en uiteindelijk als een levend lijk hier in de kamer op een bed ga liggen wachten?’

Op dit punt stukt het gesprek, omdat Johan hiermee geen raad weet.

Hij kan eenvoudigweg niet accepteren dat zijn vrouw voortijdig toegeeft aan haar ziekte. Hoofdschuddend sluit hij zich weer op in zijn werkkamer en stort hij zich op ingewikkelde wiskundige problemen die nog niemand heeft kunnen oplossen. Iets met priemgetallen, waar Lydia toch niets van begrijpt.

Dan gebeurt er iets wat hun verhouding nog verder op scherp zet.

Lydia heeft ’s morgens haar vroegere collega Annet op bezoek gehad.

Annet heeft haar inderdaad opgebeld en ze hebben een afspraak gemaakt. Johan trok zich, zoals altijd, terug op zijn werkkamer. Behalve het gezellig ophalen van oude herinneringen hebben ze ook intensief zitten praten. Lydia heeft haar verteld over Aldo Devincke en zijn stoïcijnse ideeën, waar zij zich erg door aangesproken voelt. De beide vrouwen waren het met elkaar eens dat de kwaliteit van leven belangrijker is dan de duur ervan. Nadat Annet was vertrokken voelde Lydia zich moe en heeft ze haar bed opgezocht. Terwijl zij sliep piepte haar mobiel.

*‘Ik zou binnenkort met je willen afspreken. Dan kunnen we onze ontmoeting voortzetten.
Aldo.’*

Een kort en simpel appje, gericht aan Lydia, dat door Johan wordt gelezen omdat ze haar mobiel in de kamer heeft laten liggen. Twee piepjes zijn de aanleiding tot een crisis in hun relatie, die toch al zo breekbaar is. Johan is woest.

‘Waar haalt die kerel het recht vandaan om met mijn vrouw afspraakjes te proberen te maken,’ roept hij uit.

Lydia heeft nog voldoende energie om haar man tegen te spreken.

‘Recht? Récht? Waar haal jij het recht vandaan om mij te claimen? Dat ik niet zou mogen afspreken met een goede vriend?’

‘Goede vriend... Volgens mij is er meer aan de hand. Ontken het maar niet.’

Lydia zwijgt omdat ze niet glashard wil liegen, wat door haar man wordt uitgelegd als een bevestiging.

‘Die man maakt ons huwelijk kapot.’

Minutenlang zitten ze zwijgend tegenover elkaar, kijken elkaar niet aan, beiden bezig met de eigen gedachten.

Lydia denkt: ons huwelijk, onze vriendschap, wat stelde die eigenlijk voor? Ze ziet het nu glashelder voor zich. Ja, ze hebben veertig jaar in redelijke harmonie samengeleefd. Jaren die als een hogesnelheidstrein voorbij zijn gevlogen. Jaren van wederzijdse dienstbaarheid. Al die tijd hebben ze gewerkt, ieder een eigen baan, elk in de eigen cocon. Ze hebben beiden hun leven geleefd, samen-apart, vanuit een wederzijds plichtsbesef. O, zeker, er waren periodes dat ze zich nauw verbonden voelden. Maar waren ze echte vrienden? Vriendschap wordt pas

bewezen in moeilijke situaties. Ze herinnert zich dat hun relatie na de enige echt moeilijke situatie in hun huwelijk, het overlijden van hun baby Clara, aan een zijden draadje heeft gehangen. Ze hebben er weinig over kunnen praten en zijn snel weer overgeschakeld naar hun dagelijkse bezigheden. Kort na deze gebeurtenis heeft zij zich in Amsterdam op een studie filosofie gestort – waar ze Aldo Devincke heeft ontmoet – en begon ze vervolgens aan een opleiding tot counselor. Johan ging in Utrecht studeren voor zijn doctoraal diploma wiskunde dat hij na drie jaar behaalde. Lydia realiseert zich dat zij hun moeilijkheden nooit samen hebben overwonnen. Echte vrienden, denkt ze, zoeken troost en steun bij elkaar. Zij is niet getrouwd geweest met een vriend, maar met een leraar wiskunde. Bij deze gedachte schrikt ze van haar gedachte in de voltooide tijd: ‘getrouwd geweest’.

‘Je bent jaloers, Johan,’ heropent ze de discussie. ‘Je gunt mij niet dat ik met anderen over mijn situatie spreek. Al vanaf het moment dat ik me in de dood wilde verdiepen was je daar eigenlijk op tegen.’

‘Maar met die Devincke is er meer aan de hand. Ik voel het aan mijn water.’ Lydia gaat niet op de uitdaging in.

‘Ons huwelijk was gebaseerd op vriendschap,’ zegt ze. ‘Dat heb je tijdens de brunch zelf zo uitgesproken. Maar echte vrienden claimen elkaar niet.’

Lydia is geobsedeerd door de woorden ‘recht hebben’ en ‘claimen’. ‘Een echte vriend gunt het de ander om haar eigen leven in de hand te nemen en haar eigen richting te kiezen, ook als het in de richting van het einde gaat. Die zou haar daarin juist bijstaan, helpen en ondersteunen. ‘Ook als de ziekte toeslaat en de levensenergie afneemt.’ Johan zucht diep. Zijn woede is gezakt. Hij schudt langzaam zijn hoofd.

‘Ik kan je niet steunen,’ zegt hij, ‘als je kiest voor een vrijwillig vervroegd levenseinde.’ Het is alsof zijn christelijke afkomst met kracht komt bovendrijven. ‘Het leven is je gegeven, dat heb je te leven zoals het komt en je hebt het leven te beschermen.’ Hij zwijgt en kijkt zijn vrouw aan. ‘Maar daarom kunnen we nog wel vrienden zijn, toch?’

Nu schudt Lydia langzaam haar hoofd. Ze moet denken aan een passage uit het boek over Epictetus dat ze heeft gekocht, die ze in haar hoofd heeft gezet.

Bij echte stoïcijnse vriendschap gaat het niet om materieel nut of plezier maar het draait er om het beste uit jezelf en je partner naar boven te halen.

Uit jezelf én je partner.

‘Nee, Johan, dat kunnen we niet. Jouw vriendschap is bezitterig. En ik ben niet je eigendom.’

‘Dat beweer ik ook helemaal niet.’

‘Maar zo handel je wel. Je probeert het verloop van mijn leven te claimen.’

Johan steekt zijn handen wanhopig in de lucht.

‘Ik weet niet meer waar ik met jou aan toe ben, Lydia. En deze discussie leidt volgens mij nergens toe.’

Hij staat abrupt op en vertrekt naar zijn werkkamer, Lydia in verwarring achterlatend. Inderdaad, denkt ze, deze discussie leidt tot niets...

Als eenmaal goed tot haar doordringt wat er is gebeurd, realiseert ze zich dat ze zojuist in zekere zin haar man heeft verloren. Als de tranen komen buigt ze zich voorover met haar handen voor haar gezicht. De beweging doet pijn in haar bovenbuik.

14. Het staat je vrij...

‘Maar hoe kun je nou, zoals de stoïcijnen willen, alle emoties uitbannen? Het is toch onmogelijk om zo rationeel te zijn?’

‘Uiteraard kan dat niet helemaal. Zelfs iemand als Seneca zegt dat je daarvoor goddelijk moet zijn. Een beetje emotie is ook niet erg, maar je moet je er niet door laten leiden. Je evenwichtigheid en je humeur worden erdoor verstoord. Je verstand moet de boventoon blijven voeren en je moet niet oordelen over gebeurtenissen waar je geen invloed op hebt. Dan heb je ook geen emoties.’

Aldo Devincke pauzeert even om na te denken.

‘Stel, je hebt een afspraak met een kennis, maar die komt niet opdagen. Je kunt dan ontzettend kwaad worden, maar daarmee verander je niets aan de situatie. Die emotie is verspild. De meeste mensen zullen het trouwens min of meer met je eens zijn dat je beter niet vanuit je emotie kunt reageren. Maar stoïcijnen gaan nog een stap verder en zeggen dat je je helemaal nooit door je emoties moet laten leiden. In dit specifieke geval denk je dan: oké, hij komt niet opdagen. En je gaat over tot de orde van de dag. Wat zou ik in plaats van deze afspraak met mijn tijd kunnen doen?’

Lydia en Aldo Devincke zitten op de werkkamer van Aldo in het Erasmusgebouw van de Radboud Universiteit. Hij heeft een paar boeken voor zich liggen. Het handboekje van Epictetus en de verzameling brieven van Seneca. Het is half december. Kerstmis en oud-en-nieuw zijn in aantocht en Lydia ziet ertegenop. De verhouding met Johan is koel sinds hun ruzie van een week eerder. Ze zijn beleefd tegen elkaar, maar vertoeven urenlang op hun eigen werkkamer. Ze ontlopen elkaar niet echt, maar erg hartelijk is het allemaal niet. Bovendien merkt ze dat haar lijf zich steeds meer van haar vervreemdt. Ze heeft de indruk dat de kanker om zich heen grijpt.

‘Het is volgens de stoïcijnen verstandig,’ vervolgt Aldo, ‘om geen al te hoge verwachtingen van iets of iemand te hebben, dan valt het ook niet zo tegen als je het kwijtraakt.’

Hij bladert in een van de boeken.

‘Epictetus zegt het in zijn Handboek zo: *“Bij alles wat je boeit, van nut is of waar je van houdt, moet je bedenken wat voor soort ding het is. Begin daarbij met de kleinste dingen. Als je van een kruik houdt bedenk je dan: “Ik hou van een kruik”. Want als hij dan breekt, zal je*

niet in verwarring worden gebracht. Als je je kind of je partner kust, zeg dan dat je een mens kust. Want als ze dan sterven, zal je niet in verwarring worden gebracht.”

Het spijt me echt dat het zo loopt tussen jou en je man. Maar een stoïcijn zou zeggen: verdriet en spijt zijn emoties, en dus niet rationeel. Als jij verdriet en spijt zou hebben, zou je dat jezelf aandoen, want je had te hoge verwachtingen. Je gedachte was: Johan had anders moeten reageren en andere ideeën moeten hebben. Maar blijkbaar is Johans opvatting en houding door jou niet te beïnvloeden. Dus zul je het verlies van je man – als ik het zo mag zeggen – moeten accepteren en moeten terugvallen op wat je wel in de hand hebt, namelijk je eigen gevoelens over Johan.’

Lydia denkt hierover na.

‘Die zijn diffuus,’ zegt ze. ‘Maar de teleurstelling overheerst.’

‘Volgens Seneca kun je teleurstelling voorkomen door altijd van het ergste uit te gaan. Dan kan het alleen maar meevallen.’

Deze vrijdagmiddag heeft ze met Aldo afgesproken om met hem te praten over sterven. Ze heeft gereageerd op zijn mailtje dat de woede van Johan opwekte. Ze voelt dat haar gezondheid langzaam aan het afnemen is. Ze gebruikt pijnstillers – nog niet de zwaarste – en medicijnen tegen misselijkheid. Eten is lastig, ze heeft weinig trek en het misselijkheidsgevoel werkt ook niet erg mee. Daarom heeft ze besloten om met haar vriend Aldo, zoals ze hem ziet, te spreken over haar levenseinde. Zelf kan ze daar intussen zonder veel emotie over denken en praten. Ze weet dat haar einde eraan komt en heeft daar vrede mee. Maar met Johan kan ze er onmogelijk over praten. Daarom zoekt ze iemand die er verstandige dingen over kan zeggen, een filosoof bijvoorbeeld. Eigenlijk is alleen het delen van haar gevoelens al voldoende.

Om Johan niet onnodig op stang te jagen is ze vanmorgen in haar auto weggereden zonder te zeggen waar ze naartoe zou gaan. Ze heeft geparkeerd in de garage achter het Zutphense station en is met de trein naar Nijmegen gereisd. De bus stopt recht voor de universiteit.

Na enig zoeken is ze aangeschoven bij het college ‘Encyclopedie van de filosofie’ dat Aldo in een amfitheatrische zaal aan het geven was over de middeleeuwse scholastiek. Ze was onder de indruk van hem, die kans ziet om ingewikkelde zaken in begrijpelijke taal om te zetten. Na afloop van het college zijn ze, na een broodje in de Rafter, het

restaurant op de campus, met de lift naar de zoveelste verdieping van het Erasmusgebouw gegaan waar zijn werkkamer is. Nu zitten ze tegenover elkaar. Aldo heeft daarnet nog eens het principe van het stoïcijnse denken uitgelegd.

‘Eerlijk gezegd,’ zegt Lydia, ‘wil ik het nu graag hebben over hoe de stoïcijnen omgaan met ziekte en doodgaan. Ik ben nog steeds bezig met mijn onderzoek naar de dood, weet je.’

‘Oké.’ Aldo pakt een van de boeken die voor hem liggen. ‘Voor dat thema moet je vooral bij de filosoof Seneca zijn. Die heeft veel over de dood geschreven. Seneca was de opvoeder van de latere keizer Nero en bekleedde hoge posities tijdens diens bewind. Helaas viel hij later in ongenade en werd hij uiteindelijk gedwongen tot zelfdoding.’

‘Nee!’

‘Ja, dus. Dat was in die tijd een gangbare manier om zonder gezichtsverlies aan executie te ontkomen. Dat is ook wat Socrates zo’n vierhonderdvijftig jaar eerder deed. Hoe het zij, de stoïcijnen gaan heel rationeel en relaxed met de dood om. Bij Seneca is de hoofdgedachte dat je nooit iets tegen je zin moet doen, zolang je er tenminste invloed op hebt. Dat is iets wat centraal staat in het stoïcisme. Dus ook leven moet je niet tegen je zin doen. En sterven? Daar heb je invloed op, daar ga je zelf over. In een van zijn brieven zegt hij letterlijk: *‘Voor ik mijn oude dag bereikte was het mijn zorg goed te leven, op mijn oude dag is dat goed te sterven. En goed sterven, dat is vrijwillig sterven.’*

Lydia hangt aan zijn lippen.

‘De vraag, waar jij nu voor staat, Lydia, is dan of je zomaar uit het leven moet stappen vanwege wat ongemakken en ziektes. Nee, zegt Seneca, je moet niet vluchten voor tegenslagen, pijn of angsten. Je moet niet weglopen voor je plichten. Maar aan de andere kant moet je ook weer niet eindeloos aan het leven hechten en wachten tot je willoos ten onder gaat. Want dan ben je niet vrij, maar slaaf van jezelf, van je eigen onvermogen om besluiten te nemen.’ Hij kijkt haar aan.

‘Ik bedoel natuurlijk niet dat je een einde aan je leven moet maken...’

Vanwege de temperatuur in de kamer pakt Lydia een zakdoekje om haar voorhoofd af te vegen. Aldo kijkt haar indringend aan.

‘Gaat het wel goed met je? Heb je koorts?’

Lydia glimlacht.

‘Natuurlijk gaat het niet goed met me, ik heb kanker. En misschien heb ik wel koorts, ja. Maar op dit moment denk ik heel sterk aan wat

Seneca zegt. Hij brengt precies datgene onder woorden waar ik mee worstel.'

'Nou ja,' krabbelt Aldo terug, 'ik zit jou hier maar een soort privécollege te geven... Ik voel me heel erg verantwoordelijk voor je, hoor. Het laatste wat ik wil is jou in een bepaalde richting duwen.'

'Ik zal je iets vertellen, Aldo. In de afgelopen week heb ik voor mezelf het besluit genomen om niet te wachten tot ik doodziek op een bed lig tot ik doodga. Ik ben van plan het heft in eigen hand te nemen. Precies wat Seneca zegt.' Ze ademt diep in en uit. 'Zo, dat is eruit.'

Aldo rekt zijn armen achterover in zijn bureaustoel. Hij fronst zijn wenkbrauwen en haalt op zijn beurt diep adem.

'Ik kan je daar niet bij helpen,' zegt hij. 'Dan riskeer ik dertig jaar celstraf.'

'Ha, de verpleegkundige in het ziekenhuis zei ook al zoets toen ik haar vroeg naar een pil om uit het leven te stappen. Hulp bij zelfdoding is een misdrijf. Dat zal Seneca trouwens wel een belachelijke wet hebben gevonden. Maar dat vraag ik ook helemaal niet van je. In mijn hoofd heb ik het scenario al lang uitgewerkt. Maar ik wil wel graag dat je met me meedenkt.'

Aldo schudt langzaam zijn hoofd.

'Zelfs dat gaat me te ver, Lydia. Het spijt me. Maar wat ik wel kan doen is je laten kennismaken met de gedachten die grote denkers zoals Seneca daarover hebben.'

Lydia moet ondanks de ernst van het onderwerp een beetje lachen.

'Is dat niet precies hetzelfde?'

'Nee, nee.' Aldo ontspant zich nu ook. 'Ik ben als filosoof slechts een vertaler, een peuteraar tegenover die grote geesten, blij dat ik iets van hun wijsheid mag doorgeven.'

Ze richt zich op uit haar voorovergebogen houding.

'Nou, laten we dan verder gaan. Vertel hoe Seneca tegen zelfdoding aankijkt.'

'Goed.' Aldo bladert in het boek. 'In een andere brief legt hij uit waarom je als mens zou moeten blijven leven in plaats van vrijwillig te sterven. *"Uitgangspunt is dat de geest niet is aangetast, dat de zintuigen nog functioneren en dat het lichaam niet versleten en voortijdig gestorven is."* Dan is er dus volgens hem geen reden om dood te willen. Je voelt al aan waar ik heen wil.'

‘Dat ik, helder van geest, zelf moet bepalen wanneer het genoeg is geweest?’

‘Inderdaad. Want daarna schrijft hij: *“Maar als het lichaam geen nuttige dienst meer verricht, waarom zou je de lijdende ziel dan niet laten vertrekken? En misschien moet dat iets eerder dan nodig is, om te voorkomen dat je het niet meer kunt als het echt nodig is.”*

Vooraf dit laatste spreekt tot Lydia’s verbeelding. Als je euthanasie wilt, dan moet je er ‘op tijd’ bij zijn. Maar de hamvraag is natuurlijk: wat is het goede moment?

‘Wat een bizar gesprek is dit,’ zegt Lydia. ‘Maar ik ben er toch erg blij mee. Een probleem is alleen dat Johan principieel tegen voortijdige beëindiging van je leven is. Hij vindt dat het leven iets is waarover je zelf niet kan of mag beslissen.’

Aldo grinnikt.

‘Met dat soort ideeën maakt Seneca korte metten. *“Zulke tegenstanders zijn kortzichtig en dom. Ze doen zichzelf tekort.”* Daar is hij dus snel mee klaar.’

‘Ik zal het dus alleen moeten doen...’

‘Van mij moet je niets, Lydia. Het is aan jou. Maar ik zal nog één keer Seneca citeren.’

Aldo bladert weer in het boek en opent het bij een bladwijzer.

‘Het zijn de woorden van Seneca!

“In elke slavernij ligt de weg naar de vrijheid open, dat zal ik je laten zien. Is je ziel er beroerd aan toe? Ben je ongelukkig door je gebreken? Het staat je vrij een eind aan die ellende te maken, tegelijk met jezelf. Zie je die steile plek? Daar kun je omlaag richting vrijheid. Zie je die zee? Die rivier, die put? Op de bodem ligt de vrijheid. Zie je dat verdorde, onvruchtbare boompje? Daar hangt de vrijheid aan. Zie je je hals, je keel, je hart? Het zijn uitwegen uit de slavernij. Is het allemaal te veel moeite, die uitgangen waar ik op wijs? Vergen ze te veel moeite en kracht? De snelweg richting de dood, vraag je die? Elke ader in je lichaam.” In deze beroemde passage uit een van zijn essays zegt hij het duidelijkst dat het je vrij staat.’

15. Juristen versus stoïcijnen

Het is veertien februari, Valentijnsdag. Lydia zit dik ingepakt in de tuin van een collectief woonproject in Deventer. Ze is diep in gedachten. Het is veertien graden, maar de warme stralen van de winterzon op haar gezicht doen voor een ogenblik haar ongemakken vergeten. Het appartementengebouw ligt op drie minuten lopen van de IJsselkade, waar ze bijna iedere dag van de weidse blik over de rivier kan genieten. Vanaf haar bankje heeft ze uitzicht op het appartement waar ze alweer ruim anderhalve maand woont. Ze voelt zich er op haar gemak. Gelukkig haast, ware het niet dat haar ziekte haar meer in zijn greep lijkt te krijgen. December was wat dat betreft een moeilijke periode. Het begon een paar dagen na haar laatste gesprek met Aldo Devincke op zijn werkkamer in Nijmegen. Juist toen ze zich na de kennismaking met de filosoof Seneca een beetje stoïcijns vrij begon te voelen, stak er een stekende pijn in haar buik op. Omdat de pijnstillers er nauwelijks tegen waren opgewassen, belde ze mevrouw Sijbrands, de palliatief verpleegkundige. Dankzij haar bemiddeling kon ze binnen een week terecht voor een bestraling, kort voor kerst. De chirurg die de bestraling uitvoerde had ze nog niet eerder ontmoet. Hij onderzocht haar met behulp van een scan en constateerde dat de oorzaak een uitgezaaide tumor in de buurt van haar galblaas was.

‘Ik kan me voorstellen dat het op die plek pijn doet, mevrouw Raadtgever. Het is vergelijkbaar met de pijn van galstenen. Heftig. Maar het is helaas geen gunstig signaal voor uw gezondheid. Ik kan met behulp van bestraling het gezwel proberen te verwijderen, maar wat ik ga doen is uitsluitend symptoombestrijding.’

‘Ik weet het, dokter.’

Na de behandeling was de ergste pijn inderdaad verdwenen. Er bleef alleen een schroeiplek op haar huid over.

Johan maakte haar bittere verwijten.

‘Als je niet zo eigenwijs was geweest en eerder voor chemo had gekozen, dan was dit niet nodig geweest,’ zei hij. Zijn woorden sneden door haar ziel.

‘Nee, dan had ik kaal en doodziek van de bijwerkingen op bed gelegen,’ was haar weerwoord. De sfeer in huis werd er niet prettiger op. Johan was altijd al enigszins zwart-wit van karakter geweest, maar het werd nu wel heel erg. Lydia probeerde voor de zoveelste keer met

hem te praten over de manier waarop ze met haar ziekte wil omgaan. Maar hij trok zich steeds meer in zichzelf terug en wilde het gesprek niet aangaan. Zelf was ze natuurlijk ook niet erg flexibel. Ze had pijn, voelde zich depressief vanwege haar ziekte en was op dat moment ook niet de gemakkelijkste om mee om te gaan.

Ze heeft oprecht geprobeerd Johans standpunt te begrijpen en te billijken. Maar op zeker moment dacht ze: nee, dit gaat over mij, niet over Johan. Ik moet voortijdig sterven, niet hij. Ik moet beslissen. En ik kies voor euthanasie. Ze vertelde het hem, zonder omhaal.

‘Je kent mijn opvatting,’ was zijn reactie, ‘en daarmee uit.’

Ik moet hier weg, dacht ze.

Maar eerst moest het nog kerst worden. Jacob en Annemiek zouden met de kinderen komen. Wat aanvankelijk gezellig samenzijn was, liep in de loop van de dag uit op een verbale krachtmeting tussen Lydia en Johan, met als scheidsrechters hun zoon en schoondochter. Terwijl Tara en Mila buiten waren, liep het gesprek hoog op. Lydia bepleitte haar recht om haar leven in eigen hand te nemen. Johan vond dat egoïstisch en zelfzuchtig en in strijd met wat God wil. Het werd nog net geen ruzie. Lydia probeerde haar standpunt over *een goede dood* tegenover haar zoon te verduidelijken, maar Jacob bleek in dit opzicht op zijn vader te lijken en koos diens zijde. Ze zocht steun bij Annemiek, maar die haalde machteloos haar schouders op, alsof ze wilde zeggen: ik heb met hetzelfde te maken als jij, je komt er niet door.

Lydia ontwaakt uit haar gedachten, staat op en wandelt door de bijna kale tuin. Er staan haast alleen maar vaste planten in, denkt ze, die verdwijnen ’s winters onder de grond. Annet zou er een aantal groenblijvende heesters in moeten planten. Met weemoed denkt ze aan haar eigen tuin.

Tijdens de kerstmaaltijd die Johan had klaargemaakt – Lydia moest toegeven dat hij dat voortreffelijk had gedaan – bedaarden de gemoederen. Er werd niet meer over het onderwerp gesproken. Het afscheid was weer hartelijk als altijd. Achteraf is Lydia daar blij om, want het zou wel eens een van de laatste keren kunnen zijn dat ze haar kinderen en kleinkinderen zag.

Tijdens de tweede kerstdag voelde ze de spanning in huis toenemen. Johan en zij bleven beleefd tegen elkaar, zoals ze veertig jaar lang waren geweest. En ze realiseerde zich dat het vooral háár spanning was

die ze voelde, maar die werd bijna ondraaglijk. Lydia probeerde stoïcijns om te gaan met de teleurstellende opvattingen van haar man en hun zoon en met de houding van haar schoondochter. Ze wist dat volgens de stoïcijnen haar teleurstelling in feite door haarzelf werd veroorzaakt omdat haar verwachtingen niet spoorden met hun ideeën. En kennelijk waren die opvattingen door haar niet te beïnvloeden. En daarom, zo redeneerde ze, zou ik hun houding voor kennisgeving moeten aannemen en denken: oké, en wat kan ik in deze situatie doen? Welnu, ze wilde maar één ding: ze wilde eruit, weg uit dit verstikkende samenzijn, ze wilde vrij zijn.

Op haar werkkamer belde ze Annet en legde haar situatie uit.

‘Maar natuurlijk,’ reageerde zij, ‘je bent van harte welkom. Ik ben een *happy single* en heb een logeerkamertje waar je onbepikt over kunt beschikken.’

Lydia was zo opgelucht dat ze er een cynisch grapje uitflapte.

‘Nou, onbepikt, ja, dat kun je rustig beloven, want zo lang heb ik niet meer.’

Na dit gesprek bedacht ze dat ze sinds de afscheidsbijeenkomst van Johan, afgelopen zomer, vrijwel nooit meer had gelachen.

Johan reageerde verslagen toen ze zonder omhaal haar besluit meedeelde. Dit had hij niet zien aankomen.

‘Maar ik hou van je,’ riep hij uit, ‘je kunt toch niet zomaar veertig jaar huwelijk weggoeien?’

‘Dat doe ik ook niet. Maar ik heb er nu behoefte aan een tijdje alleen met mezelf te zijn. Ik moet nadenken. En dat kan helaas niet...,’ ze aaide haar man zachtjes over zijn wang, ‘...samen met jou. Niet meer, na wat er de afgelopen tijd tussen ons is gepasseerd. Onze ideeën liggen te ver uit elkaar.’

Johans blik sloot zich weer. Haar aanraking had hem even hoop gegeven.

‘Waar ga je heen?’

Lydia haalde haar schouders op. ‘Ik zie wel. Ik ga nu een tas inpakken.’

‘Je wilt het niet zeggen, dat valt me van je tegen.’ Hij slikte. ‘Enfin, laten we elkaar dan tenminste fatsoenlijk gedag zeggen.’ Hij huilde bijna.

‘Natuurlijk. En ik neem contact op zodra ik iets heb gevonden.’ Met dit leugentje kon Johan leven. Ze omhelsden elkaar langdurig, beiden niet

in staat om te zeggen wat gezegd moest worden, maar niet gezegd kon worden.

‘Ik ga nu wandelen,’ zei hij. ‘Als ik terugkom ben jij weg, toch?’

‘Ja. Maar niet voorgoed.’

Ze verzamelde een paar tassen met kleding, twee winterjassen, toiletspullen, opladers, haar iPad, wat persoonlijke spulletjes en haar laptop. Ook de voorouderfoto’s gingen mee. Via het sluizencomplex in Eefde reed ze richting Deventer.

Annet ontving haar met een treurige glimlach. Lydia hoefde niets uit te leggen. Tijdens Annets bezoek hadden ze al uitvoerig gesproken over het twistpunt tussen haar en Johan.

‘Het is jammer dat het zo moet gaan tussen jullie. Weet je man dat je hier bent?’

‘Nee. En ik ben jou ontzettend dankbaar.’

‘Je bent welkom,’ zei ze eenvoudig.

Het ‘logeerkamertje’ waar Annet over had gesproken bleek een flinke kamer te zijn met een bed, een kast, een fauteuil en een bureautje. Ze hing haar kleding in de kast, installeerde haar laptop op het bureau en voerde op al haar apparaten de wifi-code van Annet in.

Die avond maakten ze wat praktische afspraken over hun samenwonen. Het verliep allemaal heel natuurlijk. Annet is intussen een dierbare vriendin geworden.

Op haar gemak wandelt ze de tuin door, terug naar het appartement. De zon is achter de wolken verdwenen, het begint kouder te worden. Het voorjaar is nog ver weg.

Lydia brengt veel tijd op haar kamer door. Ze zit vele uren achter haar laptop te werken. Want wat ze een paar maanden geleden al eens tegen Johan had gezegd, is ze nu ook echt aan het doen. Ze heeft besloten haar onderzoek naar de dood aan het papier toe te vertrouwen. Ze is eraan begonnen kort nadat ze via Aldo Devincke kennis heeft gemaakt met het stoïcisme, een filosofie die haar erg aanspreekt. Rationeel met de dood omgaan, geen onnodige emoties, de dood hoort bij het leven en je hoeft er niet bang voor te zijn. En vooral: de regie over je eigen leven houden. Sinds ze tweede kerstdag haar huis heeft verlaten, vult ze grote delen van haar dagen met schrijven. Dat is nu al ruim anderhalve maand.

Intussen, misschien wel als gevolg van de geestelijke rust die ze heeft gekregen, ervaart ze minder lichamelijke klachten. Sinds de chirurg de

uitzaaiing van de kanker heeft weggebrand, heeft ze weinig pijn, alleen nu en dan wat gezeur in haar buik. Lydia weet dat dit maar schijn is. De dokter heeft haar gewaarschuwd dat de bestraling wel de kwaliteit van haar leven kan verbeteren, maar geen genezing van haar ziekte betekent.

Begin maart maakt ze een afspraak met haar huisarts. Ze heeft het gespreksonderwerp tevoren aangekondigd.

‘Hoe lang is het geleden dat ik u naar de specialist heb doorverwezen?’ vraagt hij retorisch. Hij zoekt op zijn computer. ‘Ah, dat was eind juli vorig jaar. En ik zie dat u intussen enkele chemokuren en een operatie hebt ondergaan.’

‘En een bestraling.’

‘Inderdaad. Hoe gaat het nu?’

‘Hoe het gaat?’ reageert Lydia. ‘Ik ben opgegeven. De kanker is uitgezaaid, er is niets meer aan te doen.’ De dokter fronst.

‘Nou, nou, u bent wel erg fatalistisch. Er zijn nog verschillende opties, hoor.’

‘Ik weet het. Chemo en pijnbestrijding. Maar de ziekte gaat door en ik hecht aan de kwaliteit van mijn leven. Ik heb niet zo’n zin om mijn laatste levensfase doodziek op bed door te brengen. Daarom wil ik graag met u de mogelijkheid van euthanasie bespreken.’

Ziet ze het goed, of verbeeldt ze zich dat de dokter enigszins bleek wordt? Hij aarzelt met antwoorden.

‘Ah, ja, wettelijk is daar een mogelijkheid voor. Maar daarvoor is het nog veel te vroeg. Op termijn zou dat wellicht kunnen, als er echt geen andere mogelijkheid meer is. Euthanasie is het allerlaatste dat toegepast kan worden. Persoonlijk ben ik daar overigens in het algemeen niet voor.’ Hij kijkt Lydia monsterend aan. ‘Ook principieel gezien heb ik moeite met het beëindigen van een leven. Zeker als de patiënt zo fit is als u nu bent. U kunt nog geruime tijd leven.’

‘Maar wat heeft dat leven voor zin als je lichaam wegtrot en je snel aftakelt? Ik heb me verdiept in de dood, dokter, en ik ben er niet bang voor. Ik voel me nu en dan al beroerd, mijn energie neemt af. Straks kan ik alleen nog maar liggen of een paar stappen lopen. Op zeker moment moet je eraan toegeven dat je leven voorbij is.’

‘Zeker, dat geldt voor iedereen. Maar iemand laten inslapen die nog..., nog is zoals u, nee daar voel ik niet voor. Ik raad u aan om de specialist

in het ziekenhuis om een chemobehandeling te vragen. Daarmee kunt u uw leven nog aanzienlijk verlengen.’

‘Maar van chemo ga ik me veel beroerder voelen... Wat heeft leven dan nog voor zin?’

Lydia denkt: ook dit gesprek heeft niet veel zin.

‘Juridisch gezien...’ herneemt de dokter, ‘...voor euthanasie moet er sprake zijn van uitzichtloos en ondraaglijk lijden. Uitzichtloos is uw toestand zeker niet. Weliswaar kunt u niet meer genezen, maar u kunt nog een tijd leven, maanden, misschien zelfs een jaar of meer. En van ondraaglijkheid lijkt me momenteel ook geen sprake, alhoewel de een dit anders kan ervaren dan de ander. Volgens de Euthanasiewet beslist de arts uiteindelijk wat ondraaglijk is.’

‘Juridisch...’ De zakelijke manier waarop de huisarts spreekt staat Lydia tegen.

‘Ik begrijp dus dat u niet bereid bent om tot euthanasie over te gaan.’

‘In ieder geval niet op korte termijn. Als de ziekte ernstiger wordt en u er ondraaglijk last van ondervindt, dan kunnen we dit uiteraard heroverwegen.’

Op de terugweg naar Deventer borrelt er boosheid in haar op. Haar huisarts voelt niet voor euthanasie. Alleen als je al bijna dood bent wil hij dit toepassen. Maar dan hoeft het van haar niet meer, dan kun je net zo goed wachten tot je uit jezelf doodgaat. En dat wil ze nou net niet, ze wil haar leven in eigen hand houden.

Ze merkt dat ze op de 80 km-weg te snel rijdt, houdt in en spreekt zichzelf toe. Boos worden over iets waar je geen invloed op hebt heeft niet zoveel zin. Hoe zou Seneca hier tegenaan gekeken hebben, vraagt ze zich af.

Die avond trekt ze zich terug op haar kamer en belt ze Aldo Devincke. Ze schrikt als zijn vrouw zijn mobiele telefoon opneemt.

‘Dag Lydia,’ zegt ze nadat Lydia zich heeft voorgesteld. Alsof ze haar al jaren kent. ‘Met Valentina Devincke. Ik ben de vrouw van Aldo. Aldo staat onder de douche, dus ik heb zijn telefoon maar gepakt.’

‘Dag, eh, Valentina. Ik ben een vriendin, nou ja een soort cliënt van Aldo.’

‘Ik weet wie je bent,’ zegt ze. ‘Aldo heeft over je verteld. Nou ja, niet inhoudelijk natuurlijk, maar hij vond jou belangrijk genoeg om een keer zijn vrije zondagmiddag aan je te besteden. Dat doet hij niet snel hoor, maar heel zelden.’ Valentina blijkt spraakzaam. ‘Dus hij heeft

me toen verteld naar wie hij toe ging. Heb je mijn man erg dringend nodig? Moet ik hem onder de douche vandaan slepen?' Ze lacht sprankelend.

'Nee, nee, dat is niet nodig. Maar ik wil wel graag zijn advies. Zou je hem willen vragen mij terug te bellen? Dat mag ook morgen, hoor.'

'Ik zal zeggen dat hij je morgenochtend om elf uur moet bellen, oké?'

De volgende ochtend, een donderdag begin maart, zit ze op een bankje met uitzicht over de IJssel als haar mobiel klinkt. Het is maar tien graden boven nul, maar de zon schijnt uitbundig. Een vleugje voorjaar, al is de verwachting dat er nog een wintertje aan zit te komen. Met je winterjas aan is het er goed toeven. Ze is hier speciaal gaan zitten omdat ze rustig wordt van de gestaag langsstromende rivier, de traag bewegende schepen en de zonnestralen door de winterwolken erboven, als op een schilderij van Voerman. De serene rivier voor haar, het verkeer over de IJsselkade achter haar. Een goede plek voor een goed gesprek.

'Dag Aldo. Wat fijn dat je belt.'

'Dag Lydia. Ik ben nu in Warnsveld. Kunnen we bij je thuis praten of ergens anders?'

Lydia is stomverbaasd.

'Jeetje, ben je helemaal gekomen? Maar ik woon niet meer in Warnsveld, ik woon bij een vriendin in Deventer.'

Even is het stil

'Gaan jullie scheiden?'

'Dat weet ik nog niet. Maar ik wil heel graag met je praten. Deventer is maar een kwartiertje rijden verder. Vind je het heel erg...? Ik zit op een bank halverwege de IJsselkade. Ik heb een rode jas aan.'

'Oké, ik kom eraan.'

Het kwartiertje blijkt bijna een halfuur te zijn. Aldo staat plotseling achter haar.

'Wat een plek is dit, zeg.'

'Mooi hè?' Ze kussen elkaar. Aldo betast haar wangen.

'Je bent koud. Laten we een warmere plek opzoeken.'

Een kwartier later zitten ze met koffie in een klein restaurant in het centrum.

'Nou,' begint Aldo, 'hier ben ik dan. Wat kan ik voor je betekenen?'

Lydia vertelt hem van haar ervaring met de huisarts.

‘Weet je, ik wil graag zelf het moment bepalen dat ik het genoeg vind. Dat is toch ook wat Seneca zegt?’

‘Overweeg je serieus euthanasie?’

‘Nou ja, het is in elk geval een manier om een beetje waardig aan je einde te komen als je niet meer wilt verder leven. Ik bedoel, mijn ziekte, de kanker, gaat maar door en op zeker moment wil ik dan niet meer verder. Maar die dokter kwam met een juridisch verhaal, dat de wet het niet toestaat, of zoiets.’

‘Ja,’ broemt Aldo, ‘de wet, hè.’ Hij haalt diep adem, alsof hij zich voorbereidt op een sprong over een lat. ‘Ik ben verbonden aan een vereniging voor een vrijwillig levenseinde. Die zet zich in voor meer vrijheid om te beschikken over je eigen leven.’

‘Dat spreekt mij wel aan.’

‘Persoonlijk vind ik het van de zotte dat er zo’n wet is, dat de overheid zich het recht heeft aangemeten dat ze iets te zeggen heeft over wat puur van jezelf is: jouw eigen leven! Ik begrijp wel dat er soms iets geregeld moest worden, maar vooral de strafbaarheid van hulp bij zelfdoding vind ik absurd.’

Lydia denkt even na.

‘Nou ja,’ werpt ze tegen, ‘je kunt je situaties voorstellen waarin familieleden belang hebben bij de zelfdoding, als het bijvoorbeeld gaat om een erfenis. Dan willen ze wel een handje helpen.’

‘Nou, daar is filosofisch nog wel meer over te zeggen, maar laten we dat nu niet doen. Weet je heel zeker dat je op die toer verder wilt, dat je je eigen einde wilt bepalen?’

‘Ja!’ antwoordt Lydia met volle overtuiging. ‘Ik wil zelf het juiste moment kiezen.’

‘Oké. Euthanasie is dan een optie, maar daar zitten wettelijke beperkingen aan vast. Allerlei wettelijke regels waarmee de overheid controle wil uitoefenen over jouw levenseinde. Daar komen artsen en commissies aan te pas, en als het niet helemaal volgens de regels gaat zelfs een rechter. Maar goed, als euthanasie niet kan: zelfdoding is niet strafbaar. Alleen zitten daar weer een paar ethische kanten aan die je goed moet overdenken. Om te beginnen de manier waarop je het doet.’ Hij aarzelt even. ‘Weet je het echt zeker?’

‘Ja!’

‘Goed dan. Bij zelfdoding kun je je eigen lichaam niet opruimen, als ik het zo grof mag formuleren. Maar het is wel een feit. Zelfdoding kan

grote gevolgen hebben voor anderen. Je wordt altijd door iemand gevonden voor wie dit traumatisch kan zijn. Iemand ziet je hangen en kan daar maanden van overstuur zijn. En helemaal als je anderen met jouw dood opzadelt, zoals die arme treinmachinisten of de brandweerlieden die je uit een autowrak tegen een boom moeten zagen. Ik zeg het expres keihard, Lydia.'

'Dat is oké.'

'Denk over dat ethische aspect goed na.'

'Hm. Ja, dat zal ik doen.'

'Overigens is de dood zelf niet eens zo interessant voor een stoïcijn. Het leven met de dood betekent vooral dat je bezig moet zijn met je leven van nu. Elke dag kan je laatste zijn. De dood is onvermijdelijk en niet te beïnvloeden. Je zou dus zeggen dat het niet zoveel zin heeft om je er druk over te maken. En dat is ook zo als het gaat om de dood zelf. Maar het accepteren van iets waar je geen invloed op hebt wil niet zeggen dat je hierop maar lijdzaam moet reageren. Als er geen sneeuw ligt, dan kun je niet skiën, maar dat wil niet zeggen dat je dan maar niets moet doen. Je kunt een alternatief zoeken. Naar een indoorbaan gaan of op pad gaan met ski's met wieltes of zo.'

'Ik moet dus vooral bezig zijn met mijn leven van nu...'

'Zeker. Ik moet denken aan de oude uitdrukking *Memento mori*, wat betekent "bedenk dat je moet sterven". Stoïcijnen leggen deze zo uit: door bezig te zijn met het einde van je leven, ga je in het hier en nu bewuster leven. Het einde van je leven is dus niet deprimerend, maar inspireert je juist om de tijd die je hebt zinvol te benutten. Om vandaag een zinvol en goed leven te hebben.'

'En ik heb niet meer zoveel tijd.'

'Ja, je tijd is beperkt. Dus wees er zuinig op en doe dingen die je graag wilt.'

Lydia wenkt de serveerster voor nieuwe koffie.

'Dankjewel, Aldo. Je hebt me weer een nieuwe horizon laten zien.' Ze staat op, loopt om het tafeltje heen en kust hem onbekommerd op de mond. Mensen aan belendende tafels kijken geïnteresseerd toe.

'Ik hou va je, Aldo,' zegt ze. Het gevoel komt in haar op dat ze dertig jaar geleden in die collegezaal misschien wel een foute beslissing heeft genomen. Maar nee, denkt ze onmiddellijk, dat doet onrecht aan haar leven met Johan en hun zoon Jacob.

‘Ik hou ook van jou,’ zegt Aldo. ‘Op een heel speciale manier. Sinds onze studietijd heb je altijd een apart plekje in mij gehad.’

Ze gaat weer op haar stoel zitten en neemt een slok van haar koffie.

‘Ik had je vrouw aan de telefoon,’ zegt ze met een ondeugende blik.

Hij lacht.

‘Jazeker, ze zei dat je me nodig had. Dat heeft haar ontroerd, weet je.’

‘Daar heb ik niets van gemerkt.’

‘Valentina is een heel bijzondere vrouw, Lydia. Je zou haar eigenlijk beter moeten leren kennen.’

‘Is zij niet bang dat jij en ik...’

‘O nee, de relatie tussen jou en mij vormt geen enkele bedreiging voor ons. Ze weet ook dat wij seks hebben gehad.’

‘Nee!’

‘Ja, dus. Maar dat maakt geen enkel verschil voor haar, omdat ze weet dat mijn verhouding tot jou zich in een andere dimensie afspeelt.’

‘Wat een wonderlijke vrouw.’

‘Zeker.’

Lydia schudt treurig haar hoofd.

‘Maar seks nu, met dit lijf..., nee, dat zie ik niet meer zitten.’

‘Er zijn andere manieren, en betere, om je genegenheid te tonen.’

‘Lydia pakt Aldo’s handen en klemt die in de hare.’

‘Aldo,’ zegt ze zacht, ‘zou jij mij willen vinden?’

16. De 'goede dood' volgens Seneca

Begin maart. De dagen glijden voorbij als hectometerpaaltjes langs de snelweg wanneer je in de file staat. Ze duren lang. Dankzij goede medicijnen heeft Lydia niet veel pijn en slaapt ze redelijk. Maar ze voelt dat haar lijf het moeilijk heeft en dat de dood, hoe en wat die ook zal zijn, langzaam naderbij begint te komen. 's Morgens komt ze traag op gang, in de loop van de dag gaat het beter. Samen met Annet onderneemt ze nu en dan uitstapjes. Dan hebben ze plezier. Maar ze brengt ook veel tijd door in de woonkamer, lezend of televisiekijkend. Verder zit ze halve dagen aan het bureautje op haar kamer te schrijven aan het verhaal over de geschiedenis van haar ziekte en haar onderzoek naar de dood. Ze vindt zichzelf geen romanschrijfster, maar dit is dan ook geen fictie. Dit is realiteit. Haar boek krijgt vorm. Ze is vandaag aangekomen in het heden, het nu, en dat stelt haar voor een dilemma. De vraag is: hoe gaat het verder? Kun je met je verhaal de werkelijkheid inhalen? Het is een vreemd idee dat ze het boek pas zal kunnen afmaken als ze alles heeft beleefd, wat uiteraard feitelijk onmogelijk is. Want haar eigen dood zal ze achteraf niet kunnen beschrijven. Als schrijver ben je vrij. Ze kan er ook voor kiezen het verhaal nu naar eigen inzicht te voltooien en de rest van haar leven daaraan aan te passen.

Wat was er eerder, het verhaal of de werkelijkheid?

Zelfs overweegt ze een laatste hoofdstuk te schrijven vanuit het hiernamaals waarin ze op haar heengaan terugkijkt. Alleen is ze er helemaal niet zeker van dat er een hiernamaals bestaat. Voorlopig klapt ze de laptop dicht en denkt na.

Ze weet dat ze 'als een Stoïcijn' wil sterven. Bewust en met opgeheven hoofd. Haar dood in eigen hand, als het einde van een goed leven. En als verlossing van haar zieke lichaam. Maar hoe doe je dat, sterven? Het zal in elk geval eenzaam moeten zijn. Ze denkt aan Aldo Devincke en waar hij haar voor heeft gewaarschuwd. Zelfdoding is niet vrijblijvend. Je kunt niet meer verantwoordelijk zijn voor wat je ermee aanricht. En iemand anders betrekken bij je zelfdoding is geen optie, want die iemand riskeert zomaar een paar jaar gevangenisstraf. Hulp bij zelfdoding is een misdrijf, de wet is daar duidelijk over. Dus zal het toch euthanasie moeten worden.

Twee dagen later heeft ze een afspraak bij een andere huisarts om haar euthanasiewens te bespreken. Een second opinion. Ze komt er teleurgesteld vandaan. De arts, een vrouw van middelbare leeftijd, is wel een stuk meevoelender dan haar eigen huisarts.

‘Ik begrijp uw doodswens, mevrouw Raadtgever. Ik zou daarin een eind kunnen meegaan, maar de wettelijke beperkingen voor euthanasie staan in de weg. In dit stadium van uw ziekte is er medisch gezien nog veel mogelijk.’ Ze zoekt op haar computerscherm. ‘Ik zie dat de chemobehandelingen eerder bij u goed zijn aangeslagen. U kunt met de juiste behandeling nog zeker een jaar leven, misschien zelfs twee. Er moet sprake zijn van uitzichtloosheid.’

‘Maar op termijn is het toch uitzichtloos? Ik kan onmogelijk genezen.’

‘Zeker. Maar met de medische mogelijkheden van tegenwoordig...’

‘Ik begrijp het,’ valt Lydia haar in de rede. ‘U doet het dus niet.’

‘Niet in dit stadium.’

Lydia heeft zin om een twistgesprek met haar aan te gaan over de belachelijkheid van het feit dat de wet iets te zeggen heeft over wat onvervreemdbaar van jezelf is, namelijk je eigen leven. Maar daar ziet ze vanaf. Ze vindt de vrouw tegenover haar sympathiek en tenslotte kan die dokter het ook niet helpen dat het in de wet zo geregeld is. Nu ze zo serieus bezig is haar eigen einde te overdenken, begint Lydia zich te realiseren dat het in dit stadium wellicht tijd wordt om terug te keren naar huis. Het wonen bij haar vriendin is heel prettig, maar op de een of andere manier mist ze toch Johan. Hij moet weten hoever zij in haar denken al is. En ze mist vooral haar kinderen en kleinkinderen die ze nu al ruim twee maanden niet meer heeft gezien. Zo nu en dan appt ze met haar man, wat een veilige manier is om in contact te blijven en toch afstand te houden. Johan heeft geschreven dat hij haar mist, dat hij niet goed begrijpt waarom ze zo plotseling moest vertrekken. Lydia heeft haar hoofd geschud. Als hij dat niet begrijpt... Johan vraagt ook hoe het met haar gaat, maar reageert niet op haar antwoord op die vraag. Nog steeds lijkt hij bang om de feitelijkheid, haar terminale ziekte, onder ogen te zien. Hij vindt nog steeds dat zij zich moet laten behandelen.

‘Hoe kijk jij daar nou tegenaan?’ vraagt ze Annet tijdens de avondthee, ‘om naar Johan terug te gaan?’

Annet denkt even na.

‘Je kunt niet net doen alsof je man niet meer bestaat. Je weet dat je hier altijd welkom bent, maar als je liever in je eigen huis wilt zijn...’

‘Ik weet het gewoon niet.’

De volgende dag hakt ze de knoop door en rijdt onaangekondigd naar Warnsveld. Ze wil Johans reactie zien. Waarschijnlijk is hij thuis, want zijn auto staat op de oprit. Als hij de deur opendoet ziet ze hem schrikken.

‘Wat zie je eruit...’ stamelt hij na een tijdje. Ze bekijkt zichzelf regelmatig in de spiegel en is eraan gewend geraakt dat ze is vermagerd en dat haar huid grauw is. Johan ziet haar voor het eerst sinds kerst.

Ze omhelzen elkaar, maar ze voelt hoe Johan aarzelt, ze voelt hem verstrakken. Wil of durft hij haar niet aan te raken? Is hij soms bang om haar pijn te doen? Ze weet dat hij geremd van aard is, maar dit doet haar toch een beetje pijn.

‘Hoe gaat het met je?’ vraagt hij.

Wat moet ze zeggen? Naar omstandigheden goed, of zoiets?

‘Nou ja, ik ga langzaam achteruit. Kanker is een kloteziekte die bijna ongemerkt verder gaat.’

Johan neemt de houding aan van de leraar die een leerling een onvoldoende moet geven.

‘Dat heb je geweten, Lydia. Waarom heb je ook niet...’ begint hij, maar Lydia valt hem in de rede.

‘Niet weer, Johan,’ zegt ze op vermoeide toon, ‘niet weer.’ En op dat moment weet ze zeker dat Johans gezelschap haar alleen maar treurig maakt. Ze denkt: hoe is het mogelijk, na zoveel jaren huwelijk.

Ze gaan zitten in de woonkamer, op hun vertrouwde plekken. Ze drinken koffie en babbelen vrijblijvend. Lydia’s ziekte of het komende einde van haar leven komt niet ter sprake. Wel hebben ze het nog over hun financiën. Lydia heeft in de afgelopen maanden het nodige geld opgenomen van hun gezamenlijke rekening. Johan zegt dat ze dat wat hem betreft kan blijven doen. Ook hun gezamenlijk spaarrekening kan ze wat hem betreft gebruiken.

‘Haal je de koekoek,’ reageert Lydia, ‘daar heb ik jouw toestemming niet voor nodig.’

‘Oké, oké, het geld is voor de helft van jou,’ zegt hij, zowaar met een kwinkslag, ‘zolang je er nog maar wat voor mij op laat staan.’ Ze lachen even.

‘Voorlopig blijf ik nog in Deventer,’ zegt Lydia op zeker moment.

‘Deventer? Ik dacht dat je verblijfplaats geheim was.’

‘Ik logeer bij Annet, mijn vroegere collega. En ik wil nog wat extra kleren meenemen, want het voorjaar is in aantocht.’ Ze loopt de kamer uit naar de trap.

‘Lydia!’ roept Johan haar na.

Langzaam gaat ze naar boven, want traplopen kost energie. Eenmaal op de overloop gaat ze de logeerkamer binnen die ze ook gebruikt als kleedkamer en waar haar kleding is opgeborgen. Onderin een kast ligt een tas waarin ze wat broeken, dunne truien en T-shirts en haar zomerjas doet. Met de volle tas verlaat ze de kamer en kijkt even om de hoek in hun slaapkamer. Misschien had ze dat beter niet kunnen doen. Want na één stap over de drempel kijkt ze in het verbijsterde gezicht van een vrouw. Lydia herkent haar meteen, zij is een voormalige collega van Johan. Tijdens het afscheidsfeestje, juni vorig jaar, hebben ze elkaar nog gesproken. De vrouw opent haar mond om iets te zeggen, maar Lydia heft haar hand als een politieagent die het verkeer tegenhoudt. Zonder een woord te zeggen draait ze zich om en loopt naar de trap.

Tijdens de afdaling vliegen haar gedachten heen en weer. Verbazing, teleurstelling over Johan. Maar ook de gedachte: ik ben dus geen haar beter dan hij. Ik ben ook twee keer met Aldo naar bed geweest.

Vreemd genoeg is er geen verwijt in haar. Eenmaal beneden loopt ze regelrecht naar de voordeur, pakt in het voorbijgaan haar jas en stapt naar buiten. Pas als ze al in haar auto zit verschijnt haar man in de deuropening. Hij maakt een gebaar met zijn handen dat volgens haar zo iets moet betekenen als: ik kan het niet helpen. En misschien is dat ook wel zo. Terwijl ze achteruit het oprijpad afrijdt, zwaait ze vriendelijk naar hem.

21 maart, de dag van de lente, is Lydia’s verjaardag. Ze wordt zesenzestig jaar. Ze weet dat het ook haar laatste verjaardag zal zijn en die mag niet onopgemerkt voorbijgaan. Ze heeft alleen weinig zin om het in hun eigen huis te vieren. In de afgelopen maanden heeft ze onbewust al afscheid genomen van hun Warnsveldse semibungalow, zeker na haar laatste ervaring daar. Een van de stoïcijnse opvattingen is dat je je niet te veel moet hechten aan dingen, dan valt ook het afscheid nemen ervan niet zwaar.

Voor haar verjaardag heeft ze een beter idee. Via WhatsApp regelt ze met haar schoondochter Annemiek dat er op de zondagmiddag voor haar verjaardag bij hen in Woerden een klein feestje zal plaatsvinden. Violiste Mila en sportster Tara kunnen er dan ook bij zijn. Gelukkig is ze fit genoeg om de flinke autorit te maken. Om precies te zijn voelt ze zich momenteel helemaal niet zo ziek, wat waarschijnlijk te danken is aan nieuwe pijnstillers die ze heeft gekregen. Terwijl ze de stad uitrijdt de A1 op, waant ze zich zelfs even gezond en twijfelt ze een ogenblik of ze er wel goed aan heeft gedaan om verdere behandeling van haar ziekte te weigeren. Op een dag als vandaag, met een flets voorjaarszonnetje na een regenbui, lijkt het leven meer dan de moeite waard. Even stijgt de emotie omhoog. Maar voordat haar tranen kunnen stromen neemt het verstand het weer over. Onzin, er is geen leven meer voor haar, dat is de realiteit. Kanker aan de alvleesklier leidt onvermijdelijk tot de dood. Het alternatief voor haar keuze ‘niet behandelen’ zou een langdurig ziekbed zijn waarop ze, doodziek van de uitputting en de medicijnen, haar laatste uren kan liggen afwachten. Ze rijdt met een zwaar gemoed, want ze heeft geen idee hoe de sfeer zal zijn. Hoe Annemiek en Jacob zich tegenover haar zullen opstellen. En ze is er zelfs niet zeker van dat Johan er zal zijn. Maar het wordt een geslaagde middag. Zoals ze eerste kerstdag harmonisch uit elkaar zijn gegaan, zo ontmoeten ze elkaar nu weer. Alsof er niets aan de hand is. Blijkbaar zijn ze daar allemaal goed in, doen alsof alles oké is. Lydia knuffelt met haar kleinkinderen en Mila speelt viool voor haar. Dat meisje is echt goed, denkt Lydia. Er is gebak en er zijn hapjes. En Johan toont zich charmant zoals hij ooit kon zijn. Bij binnenkomst was er een schuchtere omhelzing, maar naarmate de middag vordert wordt hij vrijer. Zelfs zo dat Lydia even denkt: waarom ben ik bij hem weggegaan? Ze eten van een warm en koud buffet dat Annemiek heeft later cateren. Lydia kan niet veel op, maar ze geniet van de anderen. Ze voelt zich meer dan jarig. Dan is er het moeilijke moment van het afscheid. Allemaal weten ze dat Lydia ernstig ziek is, maar niemand maakt er een toespeling op. Steeds maar doen alsof er niets aan de hand is. Lydia omhelst iedereen langdurig. Jacob, haar zoon; Annemiek, haar schoondochter; Tara en Mila, haar kleinkinderen. En tenslotte Johan, haar echtgenoot en vriend voor meer dan veertig jaren. Hij kust haar op haar mond en fluistert iets in haar oor. Hoort ze het goed?

‘Je moet doen wat je doen moet,’ zegt hij. Zeven woorden waarmee hij zich kennelijk neerlegt bij haar beslissing. Woorden waar ze ongelooflijk blij van wordt. Ze ruimen voor haar het laatste obstakel op de weg naar haar nabije toekomst op. Want Lydia weet wat geen van de anderen nog echt beseft, namelijk dat dit de laatste keer is dat ze elkaar zien.

Het is half april. Nog steeds voelt ze zich niet doodziek, wat ze eigenlijk wel is. Het beroerde van een inwendige kanker is dat je er aan de buitenkant niets van ziet. Maar als een ondergrondse veenbrand in de Peel kruipt de ziekte door je lijf. Je weet niet waar het allemaal zit, maar je voelt dat je conditie achteruitgaat. De pijnstillers houden haar op de been. De laatste weken krijgt ze nauwelijks nog een hap eten door haar keel. Alleen bijna vloeibaar voedsel houdt ze binnen. Annet en Lydia koken om de beurt en houden er rekening mee. Ze weegt nog maar vijftig kilo. Haar huid is dof. Met wat make-up houdt ze haar gezicht toonbaar.

Het is een kille aprilochtend als ze na het opstaan in de spiegel kijkt en denkt: Ik ben een wandelend lijk. Het is genoeg geweest, mijn leven is niet meer het leven waard. Het wordt tijd om te doen wat ik me stellig heb voorgenomen. Ze denkt aan de filosoof Seneca en diens pleidooi voor ‘de goede dood’. Ze kleedt zich aan en gaat naar haar kamer, waar ze in haar manuscript de woorden van de filosoof opzoekt die ze op dit moment actueel vindt.

‘Moet een mens dit soort lijden werkelijk uitzitten? Is het nodig te leven zolang je hart bloed rondpompt, ook al “ben je er eigenlijk niet meer”? Of moet een wijs mens misschien zelf bijtijds ingrijpen en zelf het schouwtoneel met een sierlijke buiging verlaten?’

Lydia glimlacht. Seneca wijst er ook op dat het van cruciaal belang is om het juiste moment te kiezen. En de juiste methode. Dit laatste, daar heeft ze al diep over nagedacht. Daar is ze uit. Maar het goede moment, is dat nu? Of moet ze nog een tijdje wachten?

Ze besluit dokter Wagner te bellen of zij nog een keer een pet scan wil maken waarop het stadium van de kanker is te zien, zodat ze zeker weet hoe het er met haar voor staat.

De dokter zelf krijgt ze niet aan de telefoon. Maar een coassistent belt haar terug met de mededeling dat de specialist voldoende weet en dat zij geen aanleiding voor zo’n scan ziet. ‘Daar is hij te duur voor,’ legt

hij uit. ‘Het uitvoeren van een pet scan kost meer dan tweeduizend euro. U begrijpt wel dat ons ziekenhuis geen “pret scans” doet, met excuus voor de woordspeling.’ Lydia dringt aan en biedt aan het onderzoek zelf te betalen. Dan zal het toch wel kunnen?

Een dag later belt de coassistent weer.

‘Het is buitengewoon ongebruikelijk, mevrouw Raadtgever, dat een patiënt zelf een behandeling betaalt. Vrijwel niemand is tegenwoordig meer onverzekerd, nietwaar. Ik heb met de centrale administratie gebeld en die beweerden dat ze niet wisten hoe ze het geld zouden moeten boeken.’ Hij lacht. ‘Administratie, hè. Maar als u de kosten van tevoren overmaakt...’ – hij noemt het bedrag – ‘...dan kunt u in het schema worden opgenomen.’ Dat doet ze nog diezelfde dag. En inderdaad valt er een afspraakbrief in de bus voor een week later. Ze vertelt Annet waar ze mee bezig is.

‘Ik word er verdrietig van,’ zegt Annet met een treurig gezicht, ‘want ik weet wat je van plan bent. Maar het is jouw beslissing.’

‘De uitslag van de scan zal het juiste moment bepalen,’ antwoordt Lydia. ‘Weet je dat ik er een soort van naar uitkijk? Nu ik het nog kan wil ik graag terug naar een plaats waar ik met Johan gelukkig ben geweest. Het is een van de mooiste locaties waar ik ooit ben geweest. Zo wil ik tot het laatst genieten van het leven dat ik nog heb.’

Annet pinkt een traan weg.

‘Ik weet het, ik weet het. Je bent eraan toe.’

‘Kennelijk ben ik volgens de geleerden nog niet toe aan euthanasie. Daarom ga ik over mijn eigen leven beschikken. En ik ervaar dat als een waardige manier om het leven te verlaten en ook als een verlossing van dit beroerde lijf dat niet meer wil.’

Tien dagen later ontvangt ze een lange e-mail met de uitslag van de pet scan.

‘Liever had ik het u persoonlijk meegedeeld,’ schrijft dokter Wagner, ‘maar u gaf nadrukkelijk de voorkeur aan dit medium. Helaas heb ik geen goed nieuws voor u. Wat ik al wist – daar was geen scan voor nodig geweest – blijkt ook uit dit onderzoek. De kanker is breed uitgezaaid. De prognose is niet goed. Uw levensverwachting is op basis van onze ervaring enkele maanden tot een half jaar.’ Daarna geeft ze wat medische details en een toelichting op de scan die als bijlage is bijgevoegd. Lydia laat hem op het computerscherm aan Annet zien.

‘Kijk, alle rode vlekken en vlekjes zijn beginnende of al gegroeide tumoren. Wagner schrijft dat er uitzaaiingen zitten in nabijgelegen organen, in lymfeklieren en zelfs begint het in het bot. Het is dus hopeloos. Daar drink ik een klein glaasje wijn op!’

Annet kan haar oren niet geloven.

‘Lydia, je gaat dood! Dat is toch...’

‘Lieve Annet, ik ga al meer dan een halfjaar dood. Daar is niets aan veranderd. Wat dit onderzoek aangeeft is dat ik nu mijn autonome keuze kan maken.’

17. Eindigheid

Vanaf het balkon van haar kamer op de bovenste verdieping van het hotel heeft ze uitzicht over Derwent Water, een van de grotere meren in het Lake District. Het is een streek waar ze ooit gelukkig is geweest. Ze ziet een omgeving van een haast onwerkelijke schoonheid. Het uitgestrekte meer waarvan ze de overkant nauwelijks kan zien. Hier en daar wat huizen langs de oever. Groen beboste heuvels eromheen en wolkenluchten erboven die weerspiegelen in het water. Allerhande boten en bootjes liggen rondom gemeerd. Als ze de andere kant op kijkt ziet ze een pittoresk stadje, grenzend aan het meer, met een stukje strand waar zich op deze eerste zaterdag van mei een enkele toerist vermaakt. Er staat een stevige wind die schuimkopjes op de golven veroorzaakt. Desondanks is er leven op het meer. Er is al een enkele moedige zwemmer en er varen een paar roeiboortjes. Een groepje jongelui probeert zich met peddels op surfplanken staande te houden. Een rondvaartboot ploegt zich met opspattend boegwater door de golven en laat een V van schuim achter zich.

Bij het weerzien van dit alles, dit stadje Keswick, het meer en de bergen in de verte raakt ze ontroerd. Hier was ze jaren geleden samen met Johan op vakantie. Ze hebben er gewandeld en gevaren en de liefde bedreven op een nabijgelegen camping. Onder invloed van de nodige alcohol hebben ze zelfs liggen mijmeren hoe het zou zijn als ze hier naartoe zouden verhuizen. Maar dat kon natuurlijk alleen maar een illusie zijn.

Johan. Lydia zucht diep als ze aan haar man denkt. Wat zou het mooi zijn geweest als hij hier was. Toen ze eenmaal haar besluit had genomen is ze naar Warnsveld gereden om van hem afscheid te nemen zonder hem te vertellen wat ze van plan was.

‘Ik geloof dat ik begrijp wat je wilt, Lieve Lydia,’ reageerde hij. ‘En ik mag je niet tegenhouden. Maar het gaat mij echt te ver om...’ En hij was in tranen uitgebarsten. ‘Ik ben uit geloofsovertuiging tegen euthanasie. Ik kan er niets aan doen.’

Ze hebben een lang gesprek gevoerd, het beste sinds tijden. Over hun huwelijk, hun zoon en schoondochter en over de kleinkinderen. Over Johans grote liefde, de wiskunde. En over Lydia’s eeuwige drang om mensen te helpen. Zelfs hebben ze even gezinspeeld op hun wederzijdse overspeligheid. Uiteindelijk hebben ze elkaar in tranen

bedankt voor hun jarenlange vriendschap. En voor hun liefde? Natuurlijk, die was er ook. Nog steeds houden ze van elkaar. Maar ook nu konden ze de kloof die tussen hen is ontstaan over de eindigheid van Lydia's leven niet overbruggen.

'Het is die beroerde kanker, ik kan er niet mee omgaan' zei Johan. 'Jij bent zo'n goed mens. Je hebt nooit gerookt, weinig gedronken, gezond geleefd, gesport. En toch... Het is zo onrechtvaardig.' Johan heeft met zijn vinger naar boven gewezen. 'Ik weet niet zeker of ik nog wel goede vriendjes met Hem ben. Maar ik geloof dat Hij over je lichaam gaat. Hij zal er een bedoeling mee hebben, ook met je ziekte, daar ga ik vanuit. Al kan ik nu niet bedenken welke.'

Lydia heeft zachtjes haar hoofd geschud. Hoe was het toch mogelijk dat ze zolang samen zijn geweest terwijl ze op zo'n fundamenteel punt ver van elkaar stonden? Hoe moest ze Johan uitleggen dat er volgens haar helemaal geen God bestaat? Dat een ziekte je overkomt als een toevalligheid, gewoon pech, en dat je als mens zelf moet kunnen beschikken over je lichaam?

Met een langdurige omhelzing hebben ze van elkaar afscheid genomen.

'Ik zie je terug,' was het laatste wat Johan tegen haar zei. Eenmaal terug in Deventer was ze volkomen uitgeput en had ze een dag nodig om weer vooruit te kunnen.

En nu staat ze hier.

Lydia heeft lang naar deze streek terugverlangd en het weerzien stelt haar niet teleur. Dit is een van de mooiste landschappen die ze kent, mooier dan Zuid-Frankrijk waar ze vaak op vakantie zijn geweest. Vanmiddag heeft ze in haar eentje een wandelingetje gemaakt. Een paar honderd meter maar, want veel energie heeft ze niet meer. Haar conditie is de afgelopen weken snel achteruitgegaan. Ze neemt steeds meer pijnstillers en toch blijft haar lijf pijn doen. Sinds een week is ze morfine gaan gebruiken, ongeveer het laatste middel dat beschikbaar is. En nog dringender wordt haar doodswens nu haar lichaam het begint op te geven. Haar dood mag niet deprimerend zijn, maar moet bijdragen aan een goed en zinvol leven. Ze heeft opnieuw gelezen in de geschriften van de filosoof Seneca en is overtuigd geraakt.

"Nooit moeten wij het onze ziel zo naar de zin maken als bij de dood," schrijft hij. *'Zij mag vertrekken zoals zij dat bij voorkeur doet. Het*

zwaard, de strop, een drankje dat de aderen bevangt: zij mag haar gang gaan en de ketenen van slavernij verbreken. Je leven moet ook anderen tevredenstellen, je dood alleen jouzelf. De prettigste manier is de beste.”

Ze was niet meer in staat om in haar eentje de lange reis te maken. Met de auto naar Hoek van Holland, dan de veerboot naar Harwich, in Harwich een nacht in een hotel en de volgende dag naar het Lake district. Meer dan zes uur rijden. Maar gelukkig was daar Aldo. ‘Aldo,’ heeft ze tijdens hun laatste ontmoeting in het Deventer restaurant gevraagd, ‘zou jij mij willen vinden?’

Aldo heeft instemmend geknikt.

Nu zit hij beneden op het terras van het hotel in de zon. Lydia realiseert zich meer dan ooit dat zij hem dierbaar is. Het geeft haar een warm gevoel. Aldo kon en wilde niet weigeren toen ze hem belde om te vragen of hij met haar wilde meegaan naar Engeland, naar het Lake District.

‘Dat is waar ik graag nog een keer wil zijn,’ zei ze, ‘nu, met het voorjaar in zicht. Maar ik kan niet meer alleen gaan. En wat Johan betreft... Nou ja, je weet hoe we... Enfin, hij gaat in elk geval niet mee.’ Ze zweeg even. ‘Eerlijk gezegd heb ik Johan niet verteld dat ik deze reis ga maken. Hij denkt dat ik een euthanasietraject ben ingegaan.’

Aldo heeft niet gearzeld met zijn reactie.

‘Natuurlijk wil ik met je meegaan. Voor jou doe ik dat.’ Toen aarzelde hij toch een moment. ‘Alleen, dat kan niet morgen of overmorgen. Ik moet me vrij roosteren, ik heb hier verplichtingen.’

‘Uiteraard. Go, wat ontzettend lief dat je dat wilt. Ik betaal natuurlijk alles.’

‘Lydia! Alsof ik daar ook maar één gedachte aan wijd...’

‘Het kan mijn laatste reis zijn, snap je,’ fluisterde ze.

Nu was Aldo even stil.

‘Oké. Vertel me niet wat je van plan bent. Ik ga gewoon op vakantie met een goede vriendin.’

Ze hebben aparte kamers genomen, maar wel naast elkaar. Lydia wil het Aldo niet aandoen dat zij hem door haar onrustige slaap wakker houdt. Geknuffeld hebben ze wel.

Tijdens de eindeloze autorit van Harwich naar hier, over de A14, de A1 en de A66, met de nodige vertraging door wegwerkzaamheden, viel Lydia regelmatig bijna in slaap. Aldo zette de radio aan, maar de muziek maakte haar niet wakkerder. Op zeker moment kreeg ze een ingeving en doorbrak ze de stilte. Er ontspoon zich een wonderlijk gesprek.

‘Aldo,’ begon ze voorzichtig, ‘jij hebt mij van alles geleerd over hoe filosofen tegenover de dood staan. Maar hoe stel jij je zélf de dood eigenlijk voor? Dat heb je me nooit verteld.’

De rechtstreekse vraag leidde tot een kilometerslang zwijgen.

‘Dood-zijn’, sprak Aldo uiteindelijk, ‘is volgens mij alleen maar: niet leven. Er bestaat niet zoiets als een toestand van dood-zijn, alsof dat een andere vorm van bestaan is. Op een andere manier verder leven of zo. De tegenstelling “leven en dood” is dan ook een schijntegenstelling. Dood is de afwezigheid van leven. Het tegengestelde van leven is volgens mij: “niets”. Vóór mijn leven was er niets en ná mijn leven zal er ook niets zijn.’

Lydia zweeg geruime tijd.

‘Een vergelijkbare schijntegenstelling,’ hernam Aldo, ‘is “licht en donker”. Donker is geen verschijnsel op zich, maar de afwezigheid van licht. Je kunt iets niet donkeren, donker-maken. Je kunt wel het licht uitdoen of tegenhouden. Zo is het ook met de dood. Je kunt iemand niet dood maken, je kunt hem alleen het leven ontnemen. Het “niet-meer-leven” noemen wij, levenden, de dood.’

‘En dus...,’ vroeg Lydia na een tijdje, ‘...is er geen geest die verder leeft? Zijn er geen zielen die in het uitspannel zweven? Zijn er geen overleden voorouders die tegen je spreken? Is er geen god die ons aan het einde van de tijd weer levend maakt en ons in de hel of de hemel laat belanden? En is er geen reïncarnatie van zielen in een nieuw lichaam?’

Terwijl hij een vrachtauto inhaalde, schudde Aldo zijn hoofd. ‘Ik weet het natuurlijk niet zeker, want ik ben nooit dood geweest. Maar nee, ik vrees dat dat allemaal fraaie menselijke bedenksels zijn. Bedenksels in een poging om een antwoord te vinden op vragen die niet beantwoord kunnen worden: waarom leven we eigenlijk en waarom houdt het leven op?’

‘Ja, dat is inderdaad de vraag.’

‘Maar er is geen “waarom” of “waartoe”’. We leven gewoon. We zijn. Dat is zo bepaald door de Natuur, met een hoofdletter. Ik ben een aanhanger van de ideeën van de filosoof Spinoza. Hij ziet de Natuur als autonoom, oneindig, nergens door veroorzaakt, noodzakelijk en ondeelbaar. De eeuwige wetten van de natuur bepalen alles wat er gebeurt, alles wat je doet. Wij hebben daar geen invloed op. Spinoza noemt de Natuur God. Er is niets toevalligs. Alles is door de noodzaak van de goddelijke Natuur bepaald om op een bepaalde manier te bestaan en uit te werken.’

Hij zweeg even om het tot Lydia te laten doordringen.

‘Dus... Dus ook je dood is bepaald?’

‘Nee, niet vooraf bepaald, maar noodzakelijk, om aan de wetten van de Natuur te voldoen.’

En in die zin heeft de mens volgens Spinoza – en ik ben het daarmee eens – ook geen vrije wil. Alles wordt bepaald door de natuurwetten.’

Lydia dacht lang na.

‘Ik heb dus geen vrije wil...’ zei ze. ‘Maar neem deze reis. Die onderneem ik toch omdat ik dat wil?’

‘Dat denk je maar. Alles wat er gebeurt heeft een Natuurlijke oorzaak, alleen zijn we die ons meestal niet bewust. Je bent op het idee van deze reis gekomen omdat er van alles aan vooraf is gegaan. Je ziekte, de behandeling ervan, hoe je je voelt. Ook ben je eerder in Engeland geweest, je weet dat het daar mooi is. Je weet dat je een missie hebt. In feite is het een complexe samenloop van omstandigheden die je heeft doen besluiten. Je denkt dat het je eigen wil is, maar dat is het niet.’

‘Oef!’

Lydia zweeg geruime tijd, terwijl de auto over de snelweg voortreed.

‘We hebben geen invloed gehad op onze geboorte en op ons bestaan,’ vervolgde Aldo. ‘Maar van dat bestaan moeten we iets zien te maken. Iedereen doet dat op zijn of haar eigen manier.’

‘Maar wat is dan de zin van het leven, als alles toch vooraf is bepaald?’

‘Nee, nogmaals, niet alles is vooraf bepaald. Dat zou betekenen dat er iets of iemand zou zijn, een god of zo, die van tevoren een groot plan heeft gemaakt. Nee, de dingen lopen zoals ze noodzakelijk moeten lopen door de wetmatigheden van de Natuur.’

Op zeker moment moest Aldo de juiste afslag op een

verkeersknooppunt vinden, wat in het linksrijdende Engelse verkeer de

nodige concentratie vergt. Toen ze weer rustig over de linkerbaan verder reden vervolgde Aldo zijn verhaal.

‘Het leven heeft op zichzelf dan ook geen zin. Het leven is! Wij moeten er zelf zin aan geven. Door hoe we leven, door wat we doen, grote of kleine daden.’

‘Maar...,’ zei Lydia aarzelend, ‘...maar we hebben toch wel iets te zeggen over het einde van ons leven.’

Aldo keek haar langdurig aan.

‘Op de weg letten!’ riep ze.

‘Ook het einde van je leven wordt door de Natuur gedicteerd. Je denkt dat je het vrijwillig doet, maar dat is maar schijn. Het zijn de externe omstandigheden, de Natuur, wat mij betreft God, die je ertoe brengen.’

Lydia glimlachte.

‘Nu verspreek je je, Aldo. Je weet dus toch wat ik van plan ben.’

‘Ik wil het niet horen, ik wil het niet weten.’

Lydia dacht: Dit is de afronding van mijn onderzoek naar de dood.

Vanaf het balkon gaat ze haar kamer weer binnen. De herinnering aan Aldo's woorden geeft haar een gevoel van vrijheid. Vrijheid om te doen wat ze doen moet. Aldo's opvatting dat een mens geen vrije wil heeft, nou ja, het zal filosofisch wel kloppen dat alles wordt bepaald door natuurwetten. Maar Lydia voelt zich nu vrijer dan ooit.

Anderhalve dag zijn ze in dit hotel. Veel tijd brengt Lydia op bed door, want ze is voortdurend moe. Als ze niet ligt, zit ze met Aldo in de lounge te lezen en te kletsen. Alsof ze al jaren samenzijn. Over de dood hebben ze het niet meer.

In de vooravond na hun aankomst zijn ze met de auto nog even het stadje Keswick ingereden. Maar tot haar teleurstelling kon Lydia er, ondanks de herinneringen, niet veel interesse voor opbrengen. Daarna reden ze over Lake Road langs de oever van het meer, dat door een stenen muurtje van de weg is gescheiden, en hebben het uitzicht bewonderd. Ze is vroeg naar bed gegaan.

Want Lydia voelt zich de laatste dagen steeds beroerder. Eten kan ze nauwelijks meer, drinken een klein beetje. Ze is sterk afgefallen. Haar buik is gezwollen en regelmatig voelt ze felle pijnscheuten in de buurt van haar middenrif. Haar energie loopt zienderogen terug. Ze neemt haar morfinetabletten vaker dan de bijsluiter aangeeft. En het lijkt alsof haar hart onregelmatig klopt. Maar dat kan ook verbeelding zijn.

In de namiddag van hun tweede dag in Keswick knapt het weer opeens op. De wind gaat liggen en de lucht trekt schoon. Ze laten zich op het terras van het hotel op comfortabele stoelen zakken. Met gesloten ogen geniet Lydia van de meizon die haar lichaam weldadig verwarmt.

Tegen zessen vertrekt Aldo naar de eetzaal voor het diner. Lydia heeft geen trek, zoals dat al weken het geval is.

‘Ga jij maar alleen,’ zegt ze. ‘Ik vermaak me wel. Zonder eten.’ Ze lacht erbij.

Aldo neemt er de tijd voor. Voor hem is dit een soort vakantie, zij het met een bizar doel. Hij weet niet precies wat Lydia in haar hoofd heeft, maar hij heeft zo zijn vermoedens. Als hij zijn dessert heeft gehad, zit Lydia weer in de lounge. Tegen achten vertrekt ze naar haar kamer.

Met een innige kus nemen ze afscheid.

‘Welterusten, Aldo,’ zegt ze. ‘Bedankt voor alles.’

‘Dat is oké, hoor. Jij ook welterusten. Slaap zacht.’

Lydia kijkt hem een tijdje glimlachend aan en draait zich dan om.

‘Mijn god,’ denkt hij, ‘wat was ze mooi. En wat ziet ze er nu slecht uit. Eeuwig zonde dat zo’n vrouw aan een verschrikkelijke ziekte moet doodgaan.’ Hij kijkt haar na, neemt zijn boek weer op en laat zich in de fauteuil zakken. Al lezend valt hij in slaap. Maar alsof er een zesde of misschien wel zevende zintuig actief is, wordt hij wakker en ziet hij haar gespiegeld in het raam van de lounge. Ze loopt de entreehal van het hotel door en gaat naar buiten. Aldo is direct alert. Hij springt op en gaat haar achterna. Op de parkeerplaats ziet hij haar naar de auto lopen. Dan holt hij terug, de trap op naar haar kamer. Die is uiteraard leeg, maar op het bureautje vindt hij haar laptop met een Word-document op het scherm. ‘Eindigheid’ heet het. Linksonder ziet hij dat het een groot document is, bijna honderd pagina’s. Op het scherm staat de laatste pagina. Aldo laat zich langzaam zakken op de bureaustoel en leest. Hij realiseert zich dat Lydia in deze tekst openbaart wat zij op ditzelfde moment aan het uitvoeren is. Hij komt overeind, holt naar beneden, het hotel uit in de richting van Derwent Water. ‘Waar ik ooit gelukkig was,’ schrijft Lydia.

Als in trance doet Lydia de auto van het slot en laat zich achter het stuur glijden. Ze start de motor, verlaat stapvoets de parkeerplaats van het hotel en slaat linksaf in de richting van Derwent Water. Het is maar

een klein stukje rijden, nog geen kilometer, maar ze vindt het toch te ver om lopend te gaan vanwege het risico dat ze het niet zal halen. Het is bladstil en de zon staat laag. Op deze doordeweekse meiavond, op dit tijdstip, zijn er niet veel toeristen en er is weinig verkeer op de weg. Dat is maar goed ook, want de eerste dertig meter vergeet ze aan de linkerkant van de weg te rijden. Ze schrikt van een tegenligger en herstelt snel haar fout. Dan vindt ze Lake Road en stuurt de auto naar de parkeerplaats die ze 's middags heeft gezien. Hij hoort bij een bedrijf waar je bootjes kunt huren. Het bedrijf is nu gesloten, alle boten liggen keurig naast elkaar met hun voorstevens op het aflopende zandstrand. Ze overweegt er haar auto te parkeren, maar er lopen nog een paar mensen rond. Ze vindt het er te druk. Wat ze doen moet, doet ze liever alleen. Daarom rijdt ze de smalle asfaltweg op die hier begint en langs het meer loopt. Na honderd meter ziet ze niemand meer. Hier houdt het stenen muurtje op. Ze parkeert in de zanderige berm, die door een met gras en struiken begroeid flauw talud naar het water afloopt. Ze kijkt om zich heen. Niemand te zien. Door de struiken heen ziet ze het water. Het lonkende water.

Een paar minuten blijft ze stil achter het stuur zitten en doet dan iets wat ze in haar leven nog nooit heeft gedaan. Uit een plastic zakje in haar jaszak tovert ze een handgerolde sigaret tevoorschijn die ze in een Zutphense coffeeshop heeft gekocht en steekt die met een aansteker aan. Nooit eerder heeft ze gerookt. Ze inhaleert diep en onderdrukt de onvermijdelijke hoestprikkels. De kruidige geur van cannabis verspreidt zich door de auto. Als de sigaret op is, doet ze haar jas uit. Ze draagt er een rood T-shirt en een korte broek onder. Uit het opbergvak haalt ze een voorwerp waarvan ze nog niet zeker weet of ze het zal gebruiken. Ze haalt een keer diep adem en stapt uit. Langzaam loopt ze langs de struiken in de richting van het water. Haar geest is helder.

Het meer ligt er egaal en rimpelloos bij, glanzend als de ijsvloer van een olympisch schaatsstadion. Dan gebeurt er iets dat Lydia ziet als een voorteken, een omen. De ondergaande zon schildert een ogenblik de weerspiegeling van de omliggende heuvels op het water, in heldere kleuren groen, rood, azuur en lila. Een horizontale regenboog. Geen kano, roeiboort of toeristenboot doorsnijdt het oppervlak van het meer. Zelfs de watervogels lijken uit respect voor deze kleurrijke schoonheid hun landing op het water even uit te stellen. Lydia geniet ervan.

‘Moet ik dit achterlaten?’ denkt ze. En ze twijfelt. Even maar, want na enkele ogenblikken, seconden misschien, drijft er een wolk voor de zon en is het idyllische schouwspel alweer verdwenen. Het einde van de schoonheid, de schoonheid van het einde. Alsof het nooit heeft bestaan. Aan alles komt een einde alsof het nooit heeft bestaan. Ze beweegt zich langzaam over het smalle zandstrandje waar sporen van dagjesmensen nog zichtbaar zijn. Haar voeten aarzelen, alsof ze niet goed weten hoe ze moesten samenwerken om vooruit te komen. Twee schreden naar voren, een schrede naar achteren, een stap opzij. Even, een moment, heeft de kortstondige schoonheid van het meer, zo onverwacht kleurrijk, haar doen aarzelen, maar met het doven van het zonlicht dwaalt haar blik weer in de richting van het water. Weldra kleurt het loodgrijs en zwart, de duisternis zal snel zijn intrede doen. ‘Ik heb alles goed overwogen. Dit is wat ik moet doen,’ zegt ze hardop.

Zegt de dood:

Geef je hand, jij mooi en teder schepsel!

Ik ben een vriend, en kom niet om te straffen:

Heb vertrouwen! Ik ben niet wild,

Zacht zal je in mijn armen slapen.

Stap voor stap schuifelt ze over het strandje, het water in. Het is ijskoud, maar daar voelt ze niets van. Want juist op dit moment schiet een pijnscheut als een gekarteld keukenmes door haar onderlichaam. En ze weet: het is goed wat ik doe.

Langzaam stapt ze voorwaarts totdat het koude water tot aan haar middel staat. Ze voelt dat de bodem hier sterk helt.

‘Ik kan zwemmen,’ realiseert ze zich plotseling. ‘Kan ik mij zomaar willoos overgeven aan het water?’

De cannabis begint te werken. Ze wordt licht in haar hoofd, neemt de omgeving vertekend waar alsof ze door een grote zeepbel kijkt. Lydia glimlacht. Want in die zeepbel ziet ze in lichte pasteltinten haar geliefden, Johan, Jacob, Annemiek, Tara en Mila. Ze herinnert zich de kleuren en geuren, de muziek en de volmaaktheid van haar bijna dood-ervaring. Ze denkt aan haar doodgeboren dochter Clara en ziet haar zweven door het oneindige uitspannel. Ze hoort hoe haar vader tegen haar spreekt en een grap maakt over zijn zware lijf. Ze ziet dominee Jo de Roode worstelen met de wederopstanding. Ze denkt: zou ik ooit in

een ander lichaam terugkeren? En dan hoort ze Aldo Devincke zeggen: dood, dat is het grote niets.

Hoe zou het echt zijn?

Lydia kijkt nog één keer om, om te zien wat ze achterlaat. Ze ziet het stenen muurtje, de struiken, de weg erachter. Haar auto. De wereld. Haar buik steekt als een reactie op het koude water om haar heen. Haar hart gaat tekeer als de paukenist van een symfonieorkest. In haar hoofd wellen de schreeuwende klanken op van Orffs *Carmina Burana*. O, Fortuna, godin van het fortuin en van het lot. Haar lot, dit is haar lot. Even schrikt ze. Vanuit een ooghoek meent ze Aldo Devincke te zien, vertekend als een poppenkastfiguur, die haar op een afstand vanaf de weg gadeslaat.

‘Jij hebt me tenminste begrepen’, zegt ze zacht. Hij kan het niet horen. Ze weet: nu is de tijd. Ze krimpt in elkaar van een nieuwe steek in haar buik. Met het vlijmscherpe Stanley mes dat ze vasthoudt snijdt ze in één haal haar linker pols door. Met pulsende golven verlaat het bloed haar lichaam. Ze wil het mes met haar linkerhand pakken om hetzelfde met haar rechterpols te doen, maar het ontbreekt haar aan kracht. Het mes valt in het water. Het hoeft ook al niet meer. In ritmische golven vermengt haar bloed zich met het water. Derwent Water, waar ze ooit gelukkig was. Ze doet een stap naar voren en laat zich voorovervallen de diepte in.

Vorden
oktober 2023

Verantwoording

Met het stijgen van de leeftijd wordt men zich er steeds meer van bewust dat doden niet alleen in literaire romans en thrillers vallen. Ook in ons eigen leven, om ons heen, vallen mensen weg. We realiseren ons dat er meer jaren achter ons liggen dan voor ons. En dat we dus onvermijdelijk toelevens naar het einde van ons leven. Voor mij is dat niet anders.

Wat de hoofdpersoon in 'Eindigheid' met mijzelf gemeen heeft is een nieuwgierigheid naar wat er gebeurt als je sterft. Die nieuwgierigheid heeft mij ook aangezet tot het schrijven van dit boek.

Voor sommige mensen zal 'Eindigheid' een ongemakkelijk boek zijn. Al lezend kom je dicht in de buurt van iets dat velen liever vermijden of verstoppen: de dood.

In dit verhaal draait het niet zozeer om 'het sterven'. Daarover gaan talloze boeken. In het thriller- en detectivegenre, bijvoorbeeld, komt het sterven bijna noodzakelijk om de hoek kijken. Er is altijd sprake van een lijk en het verhaal gaat over de gebeurtenissen die daartoe hebben geleid of over de gevolgen ervan. Een of meer sterfgevallen zijn noodzakelijke ingrediënten, die soms gruwelijk, soms met een verbazingwekkende luchtigheid worden beschreven.

Weinigen vragen zich af: maar wat is nu eigenlijk 'dood'?, de vraag waar 'Eindigheid' een antwoord op poogt te vinden.

Inspiratie voor het boek heb ik opgedaan door het onderdeel 'Leven en dood' van een leergang 'filosofische thema's', een jaar of wat geleden, die in Nijmegen werd gegeven door Frans Eijkelhof en Frank Jansen. De cursus maakte mij ervan bewust hoe ik vanuit mijn Gereformeerde achtergrond in de loop van mijn leven ben toegegroeid naar totaal andere ideeën over dood en leven dan het Christendom leert. En dat er veel beelden, opvattingen en voorstellingen over bestaan. In die zin is de zoektocht van de

hoofdpersoon van 'Eindigheid' in zekere zin autobiografisch. Het is ook goed mogelijk dat er hier en daar een persoonlijke visie in doorklinkt. Maar niemand weet echt wat dood is. Laat eenieder dus zijn of haar eigen beschouwing hebben, waarvoor dit boek wellicht een enkele handreiking kan bieden.

Krijn van der Heijden.

Van Krijn van der Heijden verschenen ook:

Gistende kokosnoot

psychologische roman, uitgeverij Boekscout, Soest

Morgen zal ik dansen

psychologische roman, uitgeverij Boekscout, Soest

Fouten maakt iedereen

Psychologische roman, uitgeverij Boekscout, Soest

Integer

'Overheids'-roman, Website Vereniging van Griffiers

Niets is belangrijk,

misdaadroman, uitgeverij Ellessy, Arnhem

Ook als luisterboek, uitgeverij ClusterEffect, Prinsenbeek

Dode Moordenaars

misdaadroman, Ellessy, Arnhem

Ook als luisterboek, uitgeverij ClusterEffect, Prinsenbeek

Diep vallen

psychologische misdaadroman, gratis E-book uitgave

www.krijnvanderheijden.nl

Dodelijke inspiratie

psychologische misdaadroman, gratis E-book uitgave

www.krijnvanderheijden.nl

Ivar Ravi

roman, gratis E-book uitgave www.krijnvanderheijden.nl

Waan & Illusie

roman, gratis E-book uitgave www.krijnvanderheijden.nl